

IZRAVNI DEMOGRAFSKI GUBITCI (RATNE ŽRTVE) HRVATSKE (1990.-1998.) UZROKOVANI VELIKOSRPSKOM AGRESIJOM I NEKE NJIHOVE POSLJEDICE

Dražen ŽIVIĆ
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

UDK: 312.2(497.5)"1990/1998"
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1.12. 2000.

Na temelju dostupnih izvora i literature u ovome su članku prikazani, a dijelom i procijenjeni, izravni demografski gubitci Hrvatske tijekom velikosrpske agresije. Analizirani su: vremenski i prostorni okvir izravnih demografskih stradanja u razdoblju između 1990. i 1998. godine, potom veličina, odnosno struktura ratnih stradalnika (hrvatski branitelji, civili, nestali...) te neke posljedice izravnih demografskih gubitaka za demografski razvoj hrvatske države. Istraživanjem je procijenjeno da je tijekom velikosrpske agresije Hrvatska imala približno 20 091 izravnih demografskih gubitaka, tj. izravnih žrtava rata. Od toga broja 14 433 ili 71,8 posto su poginuli, ubijeni ili umrli zbog posljedica rata hrvatski branitelji i civili, 1 658 ili 8,3 posto nestali hrvatski branitelji i civili te približno 4 000 ili 19,9 posto poginuli ili umrli zbog posljedica rata pripadnici srpske paravojske i civilno stanovništvo na bivšim okupiranim područjima. Izravne demografske gubitke Hrvatske karakterizira vremenska i prostorna selektivnost te znakovit, najvećma nepovoljan utjecaj na prirodnu obnovu i dobno-spolnu strukturu stanovništva Hrvatske.

Dražen Živić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Marulićev trg 19/1, 10000 Zagreb, Hrvatska. E-mail: drazen.zivic@ipdi.hr

UVOD

451

Demografska i društveno-politička zbivanja na prostoru Republike Hrvatske u povijesti su najčešće bila u izravnom i složenom uzročno-posljedičnom odnosu. Za objašnjenje suvremenih političko-teritorijalnih procesa, zbivanja i promjena na hrvatskomu prostoru nuždan je multidisciplinarni znanstveni pristup u kojemu demografski aspekt ima važno i znakovi-

to mjesto. S obzirom na svoju složenost, uzročno-posljedične odnose i dugotrajnost, demografski se aspekt velikosrpske agresije i rata protiv Hrvatske nameće kao iznimno važan u razumijevanju najvažnijih uzroka i najtežih – ne samo demografskih – posljedica rata. Uz idejno-političke korijene velikosrpstva, upravo demografski aspekt možemo smatrati temeljnim okvirom i polazištem rata protiv Hrvatske.

Rat protiv Hrvatske, koji je osmislio i proveo velikosrpski agresor, hrvatskoj je državi, kao i njezinu stanovništvu, donio velika ljudska stradanja i demografske gubitke,¹ golemo materijalna razaranja čije se ratne štete procjenjuju na gotovo 40 milijardi američkih dolara² te golemo prognaničko-izbjeglički val koji je u najkritičnijim trenucima premašio pola milijuna ljudi, a zbog rata u Bosni i Hercegovini gotovo dosegnuo milijun osoba.³ Pet godina izravnih ratnih aktivnosti Hrvatskoj je donijelo izrazito pogoršanje društvene, demografske i sociogospodarstvene slike, ionako opterećene teškim negativnim naslijeđem iz prethodnih desetljeća jugoslavenske državne zajednice. Na već narušenu društvenu zbilju, nepovoljne demografske procese te iscrpljenu gospodarstvenu osnovicu i snagu, nadovezao se dugotrajni rat sa svim svojim negativnim posljedicama i procesima u svim sferama javnoga života hrvatske države i hrvatskoga društva.

Demografski razvoj nekoga prostora nalazi se u uskoj uzročno-posljedičnoj isprepletenosti s brojnim izravnim i posrednim povijesnim, političkim, društvenim, ekonomskim, socijalnim i demografskim čimbenicima i odrednicama toga razvoja. On je kadšto posljedica, a kadšto uzrok demografskih procesa, trendova i odnosa. Promjene u populacijskom razvoju, i u kretanju broja stanovnika i u razvoju demografskih struktura, odraz su promjena – često i poremećaja – u društvenom i gospodarstvenom razvoju prostora. Pritom iznenadne, kratkotrajne i burne promjene u društvu nepovoljno determiniraju njegov svekoliki, a osobito demografski razvoj. U stabilnim i ujednačenim uvjetima razvoja stanovništva demografske su promjene postupne i dugoročne, a u poremećenim su prilikama one nagle i skokovite (Akrap, 1995.).

Ratovi ulaze u skupinu tzv. vanjskih čimbenika demografskoga razvoja koji izrazito negativno utječu na populacijsko-naseljenički razvoj određenoga prostora, jer uzrokuju velike poremećaje, i u sferi prirodnoga, popisnoga, prostornoga (migracijskoga) i općega (ukupnoga) kretanja stanovništva i u sferi demografskih struktura (dobno-spolne, ekonomske, etničke, konfesionalne...) (Wertheimer-Baletić, 1992.). Ratna zbivanja iza sebe – i nakon što se stanje stabilizira i normalizira – ostavljaju dugotrajne, tek velikim naporom uklonjive, nepovoljne posljedice izravnih i posrednih demografskih gubitaka. Istodobno, ratovi u znatnoj mjeri razaraju i degradiraju go-

spodarstveno-ekološku osnovicu i povijesno-kulturnu baštinu stanovništva koje živi na prostoru zahvaćenom oružanim aktivnostima. Naime, u suvremenim ratovima vrlo rijetko ostaju pošteđeni stambeni objekti i objekti komunalne, gospodarstvene i prometne infrastrukture, što bitno otežava demografsku obnovu prostora nakon što ratne aktivnosti prestanu.

Predratna demografska slika Hrvatske bila je bremenita brojnim problemima, pa i poremećajima koji su se najjasnije očitovali u sve izraženijem slabljenju brojčane dinamike stanovništva, zatim u približavanju prirodnom padu stanovništva (od 1991. godine Hrvatska je postala zemljom s prirodnom depopulacijom), nastavku, pa i jačanju iseljavanja, potom u pogoršanju dobno-spolne strukture stanovništva (izrazito demografsko starenje) te u pretjeranoj prostornoj polarizaciji naseljenosti, osobito naglašenoj između urbanih i ruralnih područja zemlje. Najvažniji uzročnici ili, bolje reći, destabilizirajući čimbenici posljednjih poremećaja u razvoju stanovništva Hrvatske, tijekom XX. stoljeća, bili su: svjetski ratovi, složene političko-gospodarstvene prilike, kontinuirano iseljavanje, bolesti, brojne političko-teritorijalne promjene, brza i nekontrolirana deagrarizacija i deruralizacija, denatalitetna "politika" i slično (Akrap, 1998.).

Demografske procese u Hrvatskoj posljednjih desetljeća karakterizira svojevrsna stagnacija, pa i nazadovanje. Osobito je važno istaknuti da geografski vrlo složen prostor Hrvatske pokazuje iznimno velika regionalna odstupanja prema svim važnijim demografskim pokazateljima i odrednicama. U posljednjih pedesetak godina došlo je, zahvaljujući industrijalizaciji i urbanizaciji, do stihijskoga, pa i nekontroliranoga prelaska seoskoga stanovništva u (velike) gradove, što je dovelo do demografskoga pražnjenja čitavih regija zemlje. Najveći primjer toga negativnog trenda je Lika, iako je stanovništvom ispražnjen i veći broj jadranskih otoka te dijelovi kontinentalne Hrvatske. Stanovništvo Hrvatske prošlo je kroz razdoblje demografskoga prijelaza (tranzicije) koji je bio ubrzan, jer je stabilan razvoj poremećen političko-vojn timer, društveno-gospodarstvenim i drugim zbivanjima u svezi s geopolitičkim položajem Hrvatske, na kontaktu srednje i jugoistočne Europe (Friganović i Vojnović, 1994.).

Ionako već poremećena hrvatska demografska slika drastično je narušena velikosrpskom agresijom i dugogodišnjom okupacijom četvrtine teritorija države. Drugim riječima, ratna agresija na Hrvatsku već je djelovala na daljnje intenzivno pogoršanje svih od ranije postojećih nepovoljnih populacijsko-naseljeničkih procesa, odnosa i struktura u Hrvatskoj. Može se naglasiti da je cijeli prostor Republike Hrvatske pogođen mjerljivim i predvidivim, ali i nemjerljivim i nepredvidivim demografskim posljedicama velikosrpske agresije. Za-

pravo, rat je, najvećma negativno, promijenio utjecaj pojedinih demografskih i drugih odrednica na razvoj ukupnoga stanovništva Hrvatske (Akrap, Gelo, i Grizelj, 1999.).

Promatrajući, na bazi bivših općina, tj. općinskoga ustrojstva koje je vrijedilo do konca 1992. godine, u Hrvatskoj je ratnom agresijom bilo zahvaćeno približno 27 000 četvornih kilometara ili oko 47,5 posto kopnene površine Hrvatske, s oko 1 500 000 stanovnika ili trećinom stanovništva zemlje. Potpuno ili djelomično bile su okupirane 34 od 102 bivše općine Hrvatske. U tim se općinama, prema popisu 1991. godine, nalazilo ukupno 1 974 naselja. Koncem 1991. godine njih je 1 072 ili 54,3 posto, s 549 128 stalnih stanovnika (11,5 posto ukupnoga stalnog stanovništva Hrvatske) bilo okupirano (Šterc i Pokos, 1993.).

DEMOGRAFSKI GUBITCI ZBOG RATA – POJMOVNO ODREĐENJE

Ratovi zbog svoje dugotrajnosti, intenziteta i razornosti vrlo nepovoljno djeluju na demografsku sliku prostora na kojemu se odvijaju.⁴

Svrha je ovoga članka istražiti, osvijetliti i prikazati, a po potrebi i procijeniti izravne demografske gubitke Hrvatske zbog velikosrpske agresije, kao dijela kompleksa ukupnih demografskih gubitaka Hrvatske i demografskih posljedica ratne agresije koja se vodila protiv Hrvatske između 1991. i 1995. godine. Ovu studiju valja razumjeti kao prinos boljem upoznavanju demografskih posljedica rata, poglavito u području demografskih gubitaka.

Uvodno je nužno ukazati na terminološku i sadržajnu razliku između pojmova – ukupni demografski gubitci zbog rata i izravni demografski gubitci ili izravne ratne žrtve. Ukupni demografski gubitci zbog rata su pojam koji obuhvaća sve gubitke pučanstva na nekom području do kojih je došlo zbog rata. Oni se dijele u dvije skupine. Prvu skupinu čine izravni demografski gubitci (poginuli, ubijeni i umrli zbog posljedica ratnih okolnosti) te migracijski gubitci (tj. osobe koje su iz različitih razloga, izazvanih ratom, trajno napustile svoje prebivalište...). Posljednje dvije skupine demografskih gubitaka čine stvarne demografske gubitke zbog rata. Drugu skupinu ukupnih demografskih gubitaka čine posredni gubitci stanovništva na nekom području. Tu nije riječ o stvarnim osobama, nego o broju stanovnika koji se nisu rodili zbog različitih ratnih poremećaja, a najvjerojatnije bi se rodili da rata nije bilo. Ti se gubitci nazivaju čistim demografskim gubitcima zbog rata. Stvarni i čisti demografski gubitci čine ukupne demografske gubitke zbog rata.

"Školsku" definiciju izračunavanja i interpretacija ukupnih demografskih gubitaka i žrtava rata iznio je I. Lah (1952., 214): "Pod demografskim gubitkom zbog rata podrazumevamo razliku između broja stanovništva koji bi imali određenog

dana na nekoj teritoriji da nije bilo rata i broja stanovništva koji stvarno imamo tog dana na pomenutoj teritoriji. Pošto je stvarno stanovništvo određeno popisom ili na koji drugi način, onda visina demografskih gubitaka zavisi jedino od toga koliki bi broj stanovništva bio pod pretpostavkom da nije bilo rata".

Visina ukupnih demografskih gubitaka ovisi i o tome kakve bi demografske prilike i procesi vladali na prostoru zahvaćenom ratnim zbivanjima. Za cjelovitiju (pr)ocjenu ukupnih demografskih gubitaka tijekom rata protiv Hrvatske nuždan je popis stanovništva kojim bi se "zatvorilo" posljednje ovoljetno međupopisno razdoblje (1991.-2001.). Čak i u uvjetima postojanja prijeratnih i posebice poratnih popisa stanovništva, "direktno utvrđivanje demografskih gubitaka je ne samo vrlo teško nego u izvesnim granicama i posve nemoguće" napisao je I. Lah (1952., 214) i nastavio: "Možemo donekle tačno prebrojati lica koja su gubila život ili migrirala zbog rata, ali ne možemo nikako prebrojati decu koja bi bila rođena da nije bilo rata i, sem toga, još prebrojati decu koja bi umrla u određenom periodu da su bila rođena. Isto tako ne možemo prebrojati lica koja su izgubila život u toku rata a koja bi inače umrla u normalnim prilikama u određenom razdoblju, čak i da rata nije bilo".

Na Hrvatsku su, kao na malo koju zemlju u susjedstvu, svjetski ratovi ostavili duboki trag. Veliki su izravni, migracijski i posredni demografski gubitci zbog Prvoga i Drugoga svjetskog rata bitno okrnjili demografsku sliku hrvatskoga državnoga prostora što se najjasnije odrazilo na brojčanom razvoju (kretanju) stanovništva. Primjerice, Hrvatska je nakon oba svjetska rata imala manje stanovnika negoli prije njih.⁵ Slična ocjena vrijedi i za razdoblje od 1991. do 2001. godine u kojemu je Hrvatsku pogodila velikosrpska agresija. J. Gelo (1999., 736) je naglasio da je velikosrpska agresija uzrokovala, doduše, "(...) manje žrtava od spomenutih dvaju svjetskih ratova, ali će posljedično na demografske promjene u Hrvatskoj, koje će se ostvarivati u prvim desetljećima trećeg tisućljeća, imati snažan utjecaj". Zbog kompleksnosti ukupnih, dakle i demografskih i materijalnih posljedica rata, budući demografski razvoj Hrvatske bit će opterećen ne samo težinom, veličinom, strukturom te prostornim razmještajem izravnih, migracijskih, čistih i ukupnih demografskih gubitaka nego i ukupnom ratnom štetom koja će destimulativno djelovati na, primjerice, ostvarivanje (predviđenih i nužnih) poticajnih mjera populacijske politike, na visinu i kvalitetu obiteljskoga životnog standarda i slično.

Dakle, demografske gubitke Hrvatske zbog rata čine: izravni fizički gubitci (žrtve rata), migracijski gubitci izazvani (pojačanim) iseljavanjem zbog rata (prognaništvom/izbjeglištvom) te gubitci stanovništva izazvani smanjenjem (slabljenjem) nataliteta, odnosno prirodne promjene.

Istraživanje demografskih posljedica rata osobito je složen znanstveno-istraživački postupak. Ta se složenost temelji i na kompleksnosti i brojnosti samih posljedica i na odgovarajućim metodološkim ograničenjima koja zahtijevaju dodatni napor u njihovu prevladavanju i prilagođavanju ciljevima istraživanja.

Analizirajući tu problematiku, I. Lajić (1995., 55) između ostaloga piše: "Teškoće u razmatranju ove problematike velikim dijelom proizlaze iz više nepoznanica. Samo jedno uporište nalazi se u baznom popisu pučanstva (onome iz 1991.), dok druga granica intervala (...) nema kritičnog momenta vremenskog ograničenja koji definira razdoblje promatranja razvitka populacije". Drugi problem, prema Lajićevoj mišljenju, jest manjak "(...) kvalitetnih demostatističkih podataka o mehaničkom i prirodnom kretanju ukupne hrvatske populacije" (Lajić, 1995., 55). U tom smislu osobito veliko ograničenje predstavlja nedostatak ili nedostatna pouzdanost podataka o emigraciji i imigraciji te o ratnom i drugom mortalitetu stanovništva zemlje, poglavito onoga stanovništva koje je rat provelo na bivšim okupiranim područjima Republike Hrvatske ili u inozemstvu (osobito u Bosni i Hercegovini i SR Jugoslaviji). Tomu bismo mogli dodati i problem različitih izvora i načina evidentiranja i klasifikacije podataka o izravnim ratnim žrtvama (poginulima, ubijenima,...) koji su ponajčešće međusobno neusporedivi.

Istraživanje veličine, strukture i prostornoga razmještaja izravnih demografskih gubitaka (stradanja) u Hrvatskoj tijekom rata, kao i ukupnih demografskih gubitaka, odnosno demografskih posljedica rata u najširem smislu te riječi, mora i može biti jedino znanstveno utemeljeno, što znači dokumentirano i argumentirano te objektivnom znanstvenom metodologijom obavljeno. Samo tako se mogu izbjeći zamke nekritičkog i ideologijskog tumačenja proteklih zbivanja. Opravdano se može zaključiti da "(...) svako izračunavanje demografskih gubitaka nastalih ratom, kojemu osnovna motivacija i polazišta nisu znanstvena, treba procijeniti kao neznanstvene (neobjektivne) radove – bez obzira na podudarnost njihovih rezultata s nekim znanstveno utemeljenim izračunavanjima – jer su mogućnosti manipulacija s hipotezama, a time i s rezultatima neiscrpne" (Jurčević, 1998., 111).

IDEJNO-POLITIČKI OKVIR, UZROCI I CILJEVI RATA PROTIV HRVATSKE

Uvodno valja naglasiti da se idejno-politički okvir rata protiv Hrvatske, poglavito izgradnja, razrada i provedba velikosrpske ideologije i nacionalne politike, može promišljati s različitih motrišta među kojima su geopolitički, geostrateški i demografski aspekti najvažniji za razumijevanje te problematike. Idejno-politički korijeni velikosrpsstva su izravno pozi-

vali i poticali na poricanje hrvatske države, nasilno mijenjanje njezinih državnih granica, prisvajanje dijelova hrvatskoga državnog prostora, pojedinačne ili masovne likvidacije hrvatskoga i drugoga nesrpskog stanovništva te provedbu politike etničkoga čišćenja.

Demografske gubitke zbog rata protiv Hrvatske koji je od 1991. do 1995. godine vodio velikosrpski agresor nije moguće u cijelosti uvidjeti i razumjeti bez poznavanja onih idejno-političkih korijena na kojima je osmišljen, pokrenut te proveden rat. Na temelju niza izvora, a i posljedica rata razvidno je da između idejno-političkih korijena, uzroka i ciljeva rata protiv Hrvatske i visine izravnih i ukupnih demografskih gubitaka postoji izrazita uzročno-posljedična povezanost.

Raščlamba idejno-političkih korijena velikosrpskih posezanja za hrvatskim prostorom nedvojbeno pokazuje isprepletenost povijesnih zabluda, srpskih ideološko-političkih programa i agresivnoga postupanja. Mržnja, rušilačka žudnja i teritorijalna glad su temeljna polazišta suvremenoga velikosrpstva (Jajčinović, 1998.) koje je rezultiralo golemim stradanjima na području Republike Hrvatske, ali i susjedne Bosne i Hercegovine, a od 1998. godine i Kosova.

Ovovjekovno agresivno velikosrpstvo neprijeporni je odraz i srpske duhovne tradicije, oslonjene ponajviše na mitove, zablude i predrasude – mit o božanskom i izabranom narodu, Srbi svi i svuda, Srbija je gdje se nalaze srpski grobovi, vjekovne srpske zemlje, mit o genocidnosti Hrvata...

Stoljetna je konstanta velikosrpstva njegova programska rigidnost i nepromjenljivost, bez obzira na razvoj civilizacijskih odnosa u svijetu. U tom je smislu osobito važna uloga tzv. prečanskih Srba među kojima su i Srbi iz Hrvatske koji već dva stoljeća pokušavaju dokazati državna prava Srba i srpske države na hrvatski državni i etnički prostor, ili barem na neke njegove dijelove (Štefan, 1996.; Tarle, 1993.).

Idejno-politički korijeni sadašnje velikosrpske hegemonističke i imperijalističke politike sežu u konac XVIII. stoljeća, kada je oblikovana velikosrpska ideologija čiji je stožerni nositelj bila – a i danas je ostala – srpska politička, znanstvena, kulturna i crkvena elita. To je bilo vrijeme srpskoga narodnog preporoda, ali i oblikovanja modela, odnosno programa srpske politike nacionalne ekspanzije. Njezini su pripadnici (I. Garašanin, V. S. Karadžić, S. Moljević, N. Stojanović, V. Čubrilović, S. Milošević, V. Šešelj, SANU, SPC, JNA...) ideološki oblikovali velikosrpski nacionalni program s temeljnim ciljem: uspostaviti Veliku Srbiju i teritorijalno je proširiti na nesrpske prostore, bez obzira na njihov etnički sastav, povijesni razvoj i državnopravni okvir.⁶

U sklopu svoje velikosrpske nacionalne ideologije Srbi su Hrvatima osporavali državnost i državotvornost, a osporavali su i dio teritorija, proglašavajući ga "svetom srpskom zemljom".

Isto tako, u protekla dva stoljeća bilo je više "znanstvenih" pokušaja kojima se nastojalo opravdati namjere amputacija ili prisvajanja hrvatskoga teritorija. Velikosrpske su pretenzije u novije doba najjasnije došle do izražaja proglašavanjem crte Virovitica-Karlovac-Karlobag ("Šešeljeva crta"), zapadnom granicom suvremene (veliko)srpske države.

Međutim, pravni, politički, kulturni, vjerski, povijesni i osobito demografski pokazatelji hrvatskoga državnog prostora pokazuju potpunu neutemeljenost i neopravdanost velikosrpskih teritorijalno-političkih posezanja za bilo kojim dijelom teritorija hrvatske države. Povijesno-politički, etnodemografski, religijski i kulturno-civilizacijski razvoj hrvatskoga državnog i etničkog prostora dokazuje njegove izvorne hrvatske osobine i njegovu pripadnost zapadnoj, katoličkoj civilizaciji. Stoga je potrebno naglasiti kako se svi pokušaji da se od hrvatske naprave "vekovne srpske zemlje" osnivaju samo na povijesnim krivotvorinama, lažima, predrasudama i mitovima i nemaju nikakva uporišta u stvarnim činjenicama i spoznajama.

Pokušavajući Hrvatima osporiti državnost, a Hrvatskoj teritorij, velikosrpski su ideolozi dovodili u pitanje i hrvatske granice, osobito onu prema Srbiji. To je osobito došlo do izražaja u pripremanju rata protiv Hrvatske početkom 1990-ih godina, kada su međunarodno priznate granice Republike Hrvatske (tzv. avnojevske) proglašene administrativnima, odnosno sa srpskog stajališta – bezvrijednima. Takav je srpski stav izravno bio u funkciji pokušaja ostvarenja velikosrpskoga cilja o "svim Srbima u jednoj državi" te mita o "svetoj srpskoj zemlji" svugdje gdje živi srpski narod.

Dakako, za Hrvatsku se pitanje njezinih granica nikada nije postavljalo kao problem, osobito ne u teritorijalnom pogledu. I stajalište međunarodne zajednice, kad je riječ o državnim granicama između pojedinih zemalja nastalih raspadom Jugoslavije, pa tako i međudržavnim granicama Republike Hrvatske, bilo je posve jasno i nedvosmisleno te su međunarodnim priznanjem Republike Hrvatske od 15. siječnja 1992. godine u cijelosti priznate i njezine državne granice. I prije toga, još u ljeto 1991. godine, Europska je zajednica (danas Europska Unija) – pritisnuta sve većom političkom, sigurnosnom i humanitarnom krizom na području tadašnje jugoslavenske federacije – izdala *Deklaraciju o Jugoslaviji*, pritom osobito naglašavajući odlučnost Zajednice da se neće priznavati promjene granica do kojih nije došlo mirnim putem i sporazumom (Macan, 1998.).

Tijekom pripremanja i provođenja agresije na Republiku Hrvatsku došla su do izražaja tri temeljna strateška cilja velikosrpske politike u Republici Hrvatskoj: 1. da se Srbi u političkom sustavu Hrvatske nametnu kao glavni nositelji vlasti; 2. da se što manje prizna ili uopće ne prizna hrvatska državna

vlast, ustanovljena 1990. godine; 3. da se širi područje srpstva, da se radi na njegovu izdvajanju iz Hrvatske i priključenju matici Srbiji (Javorović, 1995.).

Operativni cilj agresije na Hrvatsku bilo je povezivanje "svih srpskih zemalja" i stvaranje velike srpske države, kako bi svi Srbi živjeli u jednoj državi. Praktično, to je značilo uspostavljanje velike, etnički čiste srpske države na hrvatskom državnom prostoru. Ovi srpski ratni ciljevi službeno su i javno priopćeni početkom 1991. godine na jednom – od tada učestalih – sastanaka koje su održavali predsjednici jugoslavenskih republika. Slobodan Milošević je tada izjavio kako će, ako Jugoslavija postane konfederacija nezavisnih država, Srbija zahtijevati pripajanje dijelova teritorija susjednih republika tako da svih osam i pol milijuna Srba bude u jednoj državi (Žunec, 1998.).

Ciljevi velikosrpske agresije nastojali su se postići nizom postupaka koji su protivni ratnom pravu i drugim međunarodnim konvencijama što je – između ostaloga – uključivalo i brutalno nasilje, etnocid, kulturocid, masovna silovanja, osnivanje sustava koncentracijskih logora i zatvora te masovno protjerivanje stanovništva, odnosno genocid i etničko čišćenje.

Dakle, zaključno se i sažeto može naglasiti da je temeljni strateški cilj velikosrpske agresije na Hrvatsku bio onemogućiti uspostavu hrvatske države radi stvaranja Velike Srbije. Stoga je agresor poricao suverenost Republike Hrvatske te je politički i oružano djelovao kako bi proveo okupaciju i pripajanje hrvatskih državnih prostora. U tom širem kontekstu treba promatrati, odnosno razumjeti i veličinu ukupnih te osobito izravnih demografskih gubitaka Hrvatske tijekom velikosrpske agresije.

IZRAVNI DEMOGRAFSKI RATNI GUBITCI U HRVATSKOJ – METODIČKA POJAŠNENJA

Ljudski gubici i stradanja predstavljaju osnovnu i najtežu ratnu posljedicu jer su ljudske žrtve nenadoknadive i ostavljaju brojne teške i neželjene posljedice, osobito kad je riječ o razmjerno malim populacijama kakvu ima Republika Hrvatska.

Pri utvrđivanju izravnih demografskih stradanja (gubitaka) Hrvatske u razdoblju od 1991. do 1998. godine postoji nekoliko metodoloških teškoća koje se ponajprije odnose na (ne)mogućnost utvrđivanja cjelovitoga ukupnog broja stradalih (poginulih, ubijenih i umrlih zbog posljedica rata) i njihovu strukturu (dob, spol, branitelj, civil i slično) te na utvrđivanje prostorno-vremenskoga okvira stradanja (mjesto prebivališta poginule osobe, vrijeme stradanja i slično).

Nažalost, u Republici Hrvatskoj tijekom rata nije postojala i još uvijek ne postoji institucija koja bi po jedinstvenom metodološkom kriteriju evidentirala stradale (poginule) oso-

be na cijelom državnom prostoru, ili barem spajala podatke iz različitih izvora. Stoga se ovo istraživanje moralo osloniti na službene i ovjerene, ali ne i posve cjelovite podatke iz nekoliko izvora: Ministarstva hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, Odjela za istraživanje i informiranje Ministarstva zdravstva te Komisije za zatočene i nestale Vlade Republike Hrvatske. Poseban je problem što ne postoje ili još uvijek nisu dostupni službeni izvori koji se odnose na stanovništvo Hrvatske koje je u ratu stradalo na bivšim okupiranim područjima (primjerice, poginuli pripadnici srpskih paravojskih postrojbi, odnosno civili stradali tijekom vojnih operacija). Na bivšim okupiranim područjima Hrvatske vitalna statistika tijekom rata, najvjerojatnije, nije vođena, a ako i jest, ona danas nije dostupna, čak niti preko službenih jugoslavenskih statističkih ureda.⁷ Zasada se izravni demografski gubitci toga stanovništva i prostora mogu procjenjivati samo na temelju posrednih izvora (HHO, Hrvatski Crveni križ...).

Osobitu je teškoću u ovome istraživanju predstavljala distribucija izravnih demografskih gubitaka prema prostornomu, odnosno, upravno-teritorijalnomu kriteriju. Za razliku od broja stradalih hrvatskih branitelja, za koje je mogla biti utvrđena županija pa i naselje prijeratnog prebivališta, razmjštaj poginulih civila je bio dostupan samo prema geografskim regijama koje tek u određenim slučajevima možemo poistovjetiti s hrvatskim županijama. Za cjelokupan hrvatski državni prostor moguće je, dakle, dati razmjerno preciznu razinu izravnih demografskih stradanja (gubitaka), dok je njihova distribucija po regijama ili županijama jednim dijelom rezultat procjene, pa je, sukladno tome, i nešto manje pouzdana.

S obzirom na razinu (veličinu) izravnih ljudskih stradanja, rat protiv Hrvatske je moguće podijeliti i u nekoliko većih vremenskih razdoblja, s tim da prva tri razdoblja predstavljaju vrijeme najvećih ljudskih stradanja i najbrojnijih žrtava tijekom velikosrpske agresije na Hrvatsku:

Srpanj-kolovoz 1991. godine. U ovome su razdoblju važnu ulogu u agresiji imale srpske paravojske postrojbe koje su u većini slučajeva i ljudstvom i tehnikom bile potpomognute postrojbama JNA. Iz toga su razdoblja osobito ostala zapamćena stradanja stanovništva Dalja, Erduta, Aljmaša, Kraljevcana, Dragotinaca, Čelija, Kijeva... Tada u slobodne dijelove zemlje pristižu i prve tisuće hrvatskih prognanika. Koncem kolovoza započinje i napad na Vukovar.

Rujan 1991. godine. Dolazi do posve otvorenoga aktivnog angažmana JNA u agresiji, pri čemu se ratne aktivnosti odvijaju na širem području zemlje (Hrvatska Kostajnica, Petrinja, Drniš, Vukovar...).

Listopad-studeni-prosinac 1991. godine. U ovome je razdoblju agresor svim silama nastojao zaposjesti velikosrpsku liniju "Virovitica-Karlovac-Karlobag". To je razdoblje opće ofan-

zive na Hrvatsku, kada je napadan, razoren i okupiran Vukovar, opkoljen Dubrovnik... To je i razdoblje prvih većih oslobodilačkih akcija HV-a, pri čemu je oslobođen velik dio zapadne Slavonije. Nakon što je, koncem studenoga, agresor dosegnuo maksimum svojega osvajačkoga pohoda, žestoko su bili napadani gradovi i sela na crti razgraničenja/bojišnice. Osobito su teška razaranja i ljudska stradanja pretrpjeli: Osijek, Vinkovci, Zadar, Šibenik, Gospić, Pakrac, Sisak, Karlovac...

Siječanj 1992. – svibanj 1995. godine. Unatoč prekidu vatre (Sarajevsko primirje od 2. siječnja 1992.), odvijale su se ratne aktivnosti tijekom kojih je agresor nastavio granatirati hrvatska naselja pokušavajući "u miru" ostvariti neke od svojih velikosrpskih ratnih ciljeva.

Svibanj 1995. – kolovoz 1995. godine. Ovo je razdoblje oslobođenja zemlje u operacijama "Bljesak" i "Oluja".

Kolovoz 1995. – 15. siječanj 1998. godine. Razdoblje političkih pregovora i mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja.

Poginuli tijekom rata u Hrvatskoj nisu posljedica samo izravnih ratnih aktivnosti. Razmjerno velik broj poginulih posljedica je zločinačkih postupaka agresorske strane, i to pojedinačnih likvidacija i masovnih pogubljenja, što najbolje potvrđuje podatak o tisuću masakriranih hrvatskih branitelja i civila (Jurčević, 1996.).

Pri ocjeni izravnih demografskih gubitaka u Hrvatskoj zbog velikosrpske agresije, metodološki možemo, s obzirom na različite izvore te različite načine prikupljanja i obrade podataka, vrednovati nekoliko kategorija stradalnika: poginuli, ubijeni i umrli hrvatski branitelji, poginuli, ubijeni i umrli civili, ekshumirani civili iz masovnih grobnica, nestali branitelji i civili, poginuli civili za vrijeme UNPROFOR-a/UNCRO-a na bivšim okupiranim područjima (UNPA) te poginuli i umrli zbog rata pripadnici srpske paravojske i civili na bivšem okupiranom području Republike Hrvatske. Svi oni zajedno čine izravne demografske gubitke (ratni mortalitet u širem smislu te riječi) Republike Hrvatske tijekom rata.

HRVATSKI BRANITELJI POGINULI, UBIJENI I UMRLI ZBOG POSLJEDICA RATA

Prema podacima Ministarstva hrvatskih branitelja iz Domovinskoga rata (stanje u ožujku 2000.), ukupan broj hrvatskih branitelja poginulih, ubijenih i umrlih zbog posljedica rata u razdoblju od 1990. do 1998. godine iznosi 7 828 osoba (0,16 posto ukupnoga stalnog stanovništva Hrvatske, prema popisu 1991.), iz 605 naselja Hrvatske i Grada Zagreba. Iako nije riječ o apsolutno točnom i konačnom podatku,⁸ već se i na temelju njega može tvrditi da, s obzirom na broj poginulih i umrlih, hrvatski branitelji ulaze u skupinu stanovništva Hrvatske koja je bila najpogođenija izravnim demografskim gubitcima.

Više od 80 posto poginulih, ubijenih i umrlih hrvatskih branitelja stradalo je između 1991. i 1993. godine; najviše 1991., najteže ratne godine u Hrvatskoj (3 652 branitelja ili 46,6 posto). Razmjerno visok broj i udjel stradalih branitelja zabilježen je i 1995. godine (806 ili 10,3 posto), što je i razumljivo znatno li da je to godina oslobađanja Hrvatske ("Bljesak", "Oluja"). Valja svakako naglasiti da 1996., 1997. i 1998. godine u Hrvatskoj nije bilo borbenih aktivnosti, pa se brojka od 183 stradala branitelja za navedene godine (2,3 posto) odnosi na umrle zbog posljedica teških ranjavanja ili bolesti zadobivenih u ratu (tablica 1).

➤ TABLICA 1
Poginuli ili umrli
hrvatski branitelji
prema godini smrti

Godine	Broj poginulih, ubijenih i umrlih	%
1990.	2	0,03
1991.	3 652	46,65
1992.	1 867	23,85
1993.	903	11,54
1994.	415	5,30
1995.	806	10,30
1996.	153	1,95
1997.	26	0,33
1998.	4	0,05
<i>Ukupno</i>	<i>7 828</i>	<i>100</i>

Izvor: Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskoga rata, Baza podataka, Zagreb, ožujak 2000. godine.

Prema županiji prebivališta (tablica 2), najviše poginulih, ubijenih i umrlih hrvatskih branitelja je iz Vukovarsko-srijemske (1 165 osoba) te Osječko-baranjske županije (894). Ove dvije istočnohrvatske županije podnijele su više od četvrtine (26,3 posto) svih poginulih, ubijenih i umrlih hrvatskih branitelja, iako su, za usporedbu, 1991. godine činile tek 12,5 posto ukupnoga stanovništva države. Stradali hrvatski branitelji Vukovarsko-srijemske županije činili su čak 0,5 posto ukupnoga stalnog stanovništva županije prema popisu 1991. godine.

Iza Vukovarsko-srijemske i Osječko-baranjske županije, prema broju poginulih i umrlih branitelja, slijede: Grad Zagreb (692), Brodsko-posavska (613), Sisačko-moslavačka (604), Karlovačka (553), Splitsko-dalmatinska (546), Zagrebačka (321), Bjelovarsko-bilogorska (288), Zadarska (286), Ličko-senjska (224), Požeško-slavonska (212), Virovitičko-podravska (209), Primorsko-goranska (207), Dubrovačko-neretvanska (185), Varaždinska (147), Šibensko-kninska (134), Koprivničko-križevačka (116), Krapinsko-zagorska (78), Međimurska (65) i Istarska županija (39 branitelja poginulih, ubijenih i umrlih zbog posljedica rata).

Županija	Broj poginulih ili umrlih branitelja	%	Udjel u ukupnom stanovništvu županije	Udjel stanovništva županije u uk. stan. RH 1991. godine
Vukovarsko-srijemska	1 165	14,9	0,5	4,8
Osječko-baranjska	894	11,4	0,2	7,7
Grad Zagreb	692	8,8	0,1	16,3
Brodsko-posavska	613	7,8	0,4	3,7
Sisačko-moslavačka	604	7,7	0,2	5,3
Karlovačka	553	7,1	0,3	3,9
Splitsko-dalmatinska	546	7,0	0,1	9,9
Zagrebačka	321	4,1	0,1	5,9
Bjelovarsko-bilogorska	288	3,7	0,2	3,0
Zadarska	286	3,7	0,1	4,5
Ličko-senjska	224	2,9	0,3	1,8
Požeško-slavonska	212	2,7	0,2	2,1
Virovitičko-podravska	209	2,7	0,2	2,2
Primorsko-goranska	207	2,6	0,1	6,8
Dubrovačko-neretvanska	185	2,4	0,1	2,6
Varaždinska	147	1,9	0,1	3,9
Šibensko-kninska	134	1,7	0,1	3,2
Koprivničko-križevačka	116	1,5	0,1	2,7
Krapinsko-zagorska	78	1,0	0,1	3,1
Međimurska	65	0,8	0,1	2,5
Istarska	39	0,5	0,0	4,3
Ostali i nepoznato	250	3,1	-	-
Ukupno	7 828	100	0,2	100

Izvor: Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskoga rata, Baza podataka, Zagreb, ožujak 2000. godine; Statistički ljetopis Republike Hrvatske 1999., DZSRH, Zagreb, 1999.

TABLICA 2
Poginuli, ubijeni i umrli hrvatski branitelji prema županiji prebivališta

S obzirom na dobno-spolnu strukturu poginulih, ubijenih i umrlih branitelja (tablica 3), podatci pokazuju izrazitu prevlast muškoga stanovništva, kao i prevlast stanovništva u fertilnim, odnosno zrelim dobnim skupinama. Naime, od 7 828 stradalih branitelja, njih čak 7 725 ili 98,7 posto su muškarci (poginule su 103 ili 1,3 posto žene). Ti su podatci i razumljivi, znamo li da u ratovima, osobito u vojnim postrojbama, znatno više sudjeluju, pa i stradavaju, muškarci, posebice u radno i reprodukcijski najsposobnijim dobnim skupinama. Tako je u velikoj dobnj skupini do 19 godina starosti zabilježen 251 smrtno stradali branitelj, u skupini od 60 godina i više 131 poginuli ili umrli branitelj, a u skupini od 20 do 59 godina starosti, čak 7 446 stradalih branitelja ili 95,1 posto od ukupnoga broja. Detaljnija raščlamba pokazuje da osam od deset poginulih branitelja ulazi u dobne skupine između 20 i 39 godina starosti, a to su, podsjetimo, najvitalnije dobne skupine stanovništva. To će se vrlo negativno odraziti na dobnj sastav i, osobito, na reprodukciju stanovništva.

Dobne skupine	Ukupno		Muški		Ženski		% uk. broja poginulih branitelja
	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	
10 – 14	4	100	4	100	0	0	0,05
15 – 19	247	100	233	94,3	14	5,7	3,16
20 – 24	1 712	100	1 698	99,2	14	0,8	21,87
25 – 29	1 737	100	1 719	99,0	18	1,0	22,19
30 – 34	1 435	100	1 424	99,2	11	0,8	18,33
35 – 39	1 150	100	1 138	99,0	12	1,0	14,69
40 – 44	635	100	624	98,3	11	1,7	8,11
45 – 49	364	100	358	98,4	6	1,6	4,65
50 – 54	242	100	239	98,8	3	1,2	3,09
55 – 59	171	100	167	97,7	4	2,3	2,18
60 – 64	91	100	85	93,4	6	6,6	1,16
65 – 69	30	100	26	86,7	4	13,3	0,38
70 – 74	7	100	7	100	0	0	0,09
75 i više	3	100	3	100	0	0	0,04
<i>Ukupno</i>	<i>7 828</i>	<i>100</i>	<i>7 725</i>	<i>98,7</i>	<i>103</i>	<i>1,3</i>	<i>100</i>
Velike dobne skupine	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	-
0 – 19	251	3,2	237	3,1	14	13,6	-
20 – 59	7 446	95,1	7 367	95,4	79	76,7	-
60 i više	131	1,7	121	1,5	10	9,7	-

Izvor: kao tablica 1.

TABLETA 3
Poginuli i umrli hrvatski branitelji prema godini starosti (petogodišnje dobne skupine) i spolu u trenutku smrti

S obzirom na specifičnost rata koji se vodio protiv Hrvatske, za ocjenu ukupnih izravnih demografskih gubitaka hrvatskih branitelja, poginulih, ubijenih i umrlih zbog posljedica rata, opravdano je priključiti i nasilno odvedene, zatočene i nestale hrvatske branitelje. Koncem studenoga 1999. godine na popisu nestalih nalazilo se još 618 hrvatskih branitelja.

Dakle, ako smrtno stradali hrvatskim braniteljima (7 828 osoba) priključimo nestale branitelje (618 osoba), izravni bi demografski gubici hrvatskih branitelja u razdoblju od 1990. do 1998. godine iznosili 8 446 osoba ili 0,18 posto ukupnog stalnog stanovništva Hrvatske iz popisa 1991. godine.

NESTALI, NASILNO ODVEDENI I ZATOČENI HRVATSKI BRANITELJI I CIVILI

Druga velika kategorija izravnih demografskih gubitaka u Hrvatskoj su nestali, nasilno odvedeni i zatočeni hrvatski branitelji i civili. Nestalim se osobama u Hrvatskoj, sa stanjem od 30. studenoga 1999. godine, smatralo još 1 658 stanovnika zemlje ili 0,03 posto ukupnoga stalnog stanovništva Hrvatske iz popisa 1991. godine.⁹ S obzirom na iskustva brojnih pojedinačnih ili masovnih ubijališta i grobnica diljem Hrvatske iz kojih je ekshumiran velik broj prije nestalih osoba, realno je očekivati da i najveći broj osoba sa sadašnjega popisa nestalih više

nije među živima.¹⁰ Povijesno nam ratno iskustvo iz sličnih svjetskih sukoba pokazuje da za dio nestalih u Republici Hrvatskoj nikada neće moći biti utvrđena konačna sudbina. Dio nestalih je ubijen, ali se, primjerice, nikada neće pronaći njihova tijela. Unatoč tome, nestale osobe možemo smatrati dijelom izravnih demografskih stradanja tijekom velikosrpske agresije na Republiku Hrvatsku.

Tijekom velikosrpske agresije na Hrvatsku zabilježen je velik broj nasilno odvedenih, zatočenih i nestalih osoba. Samo je u prve dvije ratne godine nasilno odvedeno gotovo 18 tisuća stanovnika Hrvatske. Velik broj nasilno odvedenih završio je u srpskim koncentracijskim logorima i zatvorima u Srbiji (Begejci, Stajičevo, Srijemska Mitrovica, Niš, Aleksinac...), Crnoj Gori (Morinj), Bosni i Hercegovini (Manjača, Banja Luka...) te u koncentracijskim logorima i zatvorima na bivšim okupiranim područjima Hrvatske (Bučje, Knin, Beli Manastir, Negoslavci, skladište Veleprometa u Vukovaru...). Oni koji su preživjeli najvećma su razmijenjeni ili oslobođeni do kolovoza 1992. godine.

Kroz srpske koncentracijske logore i zatvore u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini te okupiranom dijelu Hrvatske prošlo je više od osam tisuća hrvatskih zatočenika, a u njima je smrtno stradalo najmanje 300 branitelja i civila (Rehak, 2000.).

Do 1994. godine broj zatočenih i nestalih brojnim je razmjenama smanjen s 18 na oko šest tisuća. Početkom 1994. godine provedena je akcija obnavljanja zahtjeva za traženjem. Rezultat te akcije je pokretanje postupka traženja za 3 052 zatočene, nasilno odvedene i nestale osobe (Grujić, 2000.).

Gotovo polovica ukupnoga broja nestalih prema županiji nestanka¹¹ ili zarobljavanja (stanje, konac studenoga 1999.) dolazi iz Vukovarsko-srijemske županije (789 ili 47,6 posto). Za njom slijede: Sisačko-moslavačka (335; 20,2 posto), Osječko-baranjska (153; 9,2 posto), Ličko-senjska (53; 3,2 posto), Karlovačka (47; 2,8 posto), Požeško-slavonska (46; 2,8 posto), Zadarska (37; 2,2 posto), Bjelovarsko-bilogorska (25; 1,5 posto), Virovitičko-podravska (18; 1,1 posto), Brodsko-posavska (14; 0,8 posto), Dubrovačko-neretvanska (11; 0,7 posto), Splitsko-dalmatinska (7; 0,4 posto), Zagrebačka (7; 0,4 posto), Šibensko-kninska (7; 0,4 posto), Istarska (1; 0,1 posto) i Primorsko-goranska županija (1; 0,1 posto).

Najveći broj trenutačno nestalih, zatočenih ili nasilno odvedenih osoba, s obzirom na godinu nestanka, datira iz 1991. (81,5 posto) i 1992. godine (9,6 posto) što, također, nedvojbeno pokazuje kada je bio najveći intenzitet demografskih stradanja u Hrvatskoj. S obzirom na status, od 1 658 nestalih osoba 37,3 posto su branitelji (618 branitelja), a čak 62,7 posto civili

(1 040 osoba), uključivši i pripadnike Civilne zaštite. Osobito je važno istaknuti da u dobnoj strukturi nestalih osoba većinu čini stanovništvo od 19 do 45 godina starosti, sa 49,9 posto udjela. U spolnoj strukturi nestalih prevladavaju muškarci (80,1 posto).¹²

CIVILNO STANOVNIŠTVO POGINULO, UBIJENO ILI UMRLO ZBOG POSLJEDICA RATA

Prema podacima Odjela za istraživanje i informiranje Ministarstva zdravstva Republike Hrvatske, sa stanjem iz ožujka 1999. godine, u Hrvatskoj je zbog velikosrpske agresije poginulo 4 137 civila ili 0,09 posto ukupnoga stalnog stanovništva zemlje prema popisu 1991. godine. Valja odmah istaknuti kako je riječ samo o žrtvama koje su medicinski, odnosno, obdukcijski obrađene te evidentirane u nadležnim zdravstvenim ustanovama.

Osobito je važno naglasiti da je među poginulim civilima u Hrvatskoj razmjerno velik broj i udjel djece. Prva dječja žrtva velikosrpske agresije zabilježena je 5. srpnja 1991. godine u mjestu Gornja Budičina u blizini Petrinje. Riječ je bila o 16-godišnjoj djevojci (Hiršl-Hećej i Fattorini, 1992.). Od 5. srpnja 1991. do 4. siječnja 1992. godine u Republici Hrvatskoj je poginulo 46, a ranjeno 302 djece. U tom je razdoblju među poginulom djecom, prema godinama starosti, prevladavala skupina od 11 do 17 godina (72 posto), a prema spolu – muško stanovništvo (61 posto). Valja naglasiti da je tada istočni dio zemlje (hrvatsko Podunavlje) u ukupnom broju poginule djece sudjelovao s 37 posto (Hiršl-Hećej i Fattorini, 1992.). Tako veliko stradanje predškolske, školske i mladenačke populacije u Hrvatskoj nedvojbeno svjedoči o golemom stradanju civilnoga stanovništva u ratu, ali i o terorističkom karakteru velikosrpske agresije. Do konca rata u Hrvatskoj su poginula 273 djeteta ili čak 6,6 posto ukupno poginuloga civilnog stanovništva.¹³

Nažalost, podatci o prostornom razmještaju poginuloga civilnog stanovništva koje je prikupio Odjel za istraživanje i informiranje Ministarstva zdravstva, bili su nam dostupni samo na razini određenih geografskih regija koje jednim dijelom možemo poistovjetiti s današnjim županijama. Prema tim podacima, najviše je civilnih žrtava velikosrpske agresije podnijela Istočna Slavonija – 2 587 poginulih, odnosno 62,5 posto od ukupnoga broja poginulih civila u Hrvatskoj. Za njom slijede: Zapadna Slavonija – 274 (6,6 posto), Zadarsko područje – 236 (5,7 posto), Banovina – 167 (4 posto), Kordun – 157 (3,8 posto),... i, najmanje, Istra – 1 poginuli civil (tablica 4).

Broj poginulih civila prema županijama procijenjen je u ovoj studiji tako što je Zadarsko, Šibensko i Splitsko područje

poistovječeno sa Zadarskom, Šibensko-kninskom i Splitsko-dalmatinskom županijom, Banovina sa Sisačko-moslavačkom, Kordun s Karlovačkom, Lika s Ličko-senjskom, Dubrovnik i južna Dalmacija s Dubrovačko-neretvanskom, Hrvatsko Primorje s Primorsko-goranskom te Istra s Istarskom županijom. Od Istočne Slavonije je 2 000 žrtava procijenjeno za Vukovarsko-srijemsku, a 587 za Osječko-baranjsku županiju kojoj je priključeno i 18 žrtava iz Baranje. U Zapadnoj Slavoniji su 124 žrtve procijenjene u Brodsko-posavskoj, a 150 žrtava u Požeško-slavonskoj županiji. U Podravini i Moslavini je 100 žrtava procijenjeno u Virovitičko-podravskoj te 50 žrtava u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji. Dvadeset je žrtava procijenjeno u Gradu Zagrebu, a 39 žrtava u Zagrebačkoj županiji te u Hrvatskom Zagorju i Međimurju po tri žrtve u Krapinsko-zagorskoj, Varaždinskoj i Međimurskoj županiji (vidjeti tablicu 6).

Prema iskazima svjedoka, u vrijeme okupacije, odnosno dok je UNPROFOR/UNCRO obavljao svoju mirovnu zadaću na bivšim okupiranim područjima Republike Hrvatske, poginulo je ili ubijeno približno 600 civila (Jurčević, 1996.). Poginuli su civili iz UNPA područja procijenjeni po županijama prema udjelu ukupnoga poginulog civilnog stanovništva po pojedinoj županiji, uz određene korekcije. Tako je u Vukovarsko-srijemskoj županiji procijenjen 321 ubijeni civil (54,5 posto), u Osječko-baranjskoj 97 žrtava (16,2 posto), Zadarskoj 38 žrtava (6,3 posto), Šibensko-kninskoj 30 žrtava (5 posto), Sisačko-moslavačkoj 27 žrtava (4,5 posto) itd. (vidjeti tablicu 6).

➔ **TABLICA 4**
Poginulo civilno stanovništvo u Hrvatskoj prema regijama

Regije	Broj poginulih ili umrlih civila	%
Istočna Slavonija	2 587	62,5
Zapadna Slavonija	274	6,6
Zadarsko područje	236	5,7
Banovina	167	4,0
Kordun	157	3,8
Podravina i Moslavina	150	3,6
Dubrovnik i j. Dalmacija	125	3,0
Lika	106	2,6
Šibensko područje	99	2,4
Zagreb	59	1,4
Splitsko područje	47	1,1
Baranja	18	0,4
Hrvatsko Zagorje i Međimurje	9	0,2
Hrvatsko Primorje	6	0,1
Istra	1	0,0
Nepoznato	96	2,3
<i>Ukupno</i>	<i>4 137</i>	<i>100</i>

Izvor: Ministarstvo zdravstva Republike Hrvatske, Odjel za istraživanje i informiranje, Zagreb, siječanj 2000. godine.

Međutim, iskazani podatci o broju civila poginulih ili umrlih zbog rata nisu cjeloviti. Naime, u iznesenu brojku od 4 137 stradalih civila nisu uključeni oni civilni stradalnici koji su ekshumirani iz 125 masovnih ili pojedinačnih grobnica diljem Hrvatske. Nisu nam bili dostupni podatci o tome koliko je od 3 113 ekshumiranih tijela bilo hrvatskih branitelja, a koliko civila. To zapravo znači da se broj ekshumiranih civila mora procijeniti. Na koji način? Pretpostavljamo da udjel civilnoga stanovništva u ukupnom broju ekshumiranih po prilici odgovara udjelu civila u ukupnom broju još uvijek nestalih, nasilno odvedenih ili zatočenih osoba. Tako bi, zapravo, od 3 113 ekshumiranih žrtava rata njih oko 60 posto ili 1 868 žrtava bilo civila. Na taj se način može utvrditi da je tijekom velikosrpske agresije na Republiku Hrvatsku ubijeno ili umrlo zbog rata 6 605 civila, dok bi, priključivši i nestale civile (1 040) izravni demografski gubitci civilnoga stanovništva iznosili približno 7 645 osoba ili 0,16 posto ukupnoga stalnog stanovništva Hrvatske iz popisa 1991. godine.

MASOVNE I POJEDINAČNE GROBNICE U HRVATSKOJ

S obzirom na velik broj osoba koje su u ratu bile zarobljene, zatočene ili nestale, već koncem 1991. godine započelo se sa sustavnim praćenjem i evidencijom te organizacijom rada na pronalaženju i oslobađanju tih osoba. U proljeće 1993. godine osniva se Komisija za zatočene i nestale Vlade Republike Hrvatske koja sjedinjuje dotadašnji rad Komisije za razmjenu zarobljenika, Hrvatskog Crvenog križa te Odjela za informiranje i istraživanje Glavnog sanitetskog stožera. Početkom 2001. godine Komisija za zatočene i nestale prerasla je u Ured za zatočene i nestale.

Unatoč razmjenama, još uvijek se određeni broj nasilno odvedenih osoba smatralo nestalima. Njihova sudbina se doznaje tek danas, otkrivanjem brojnih masovnih i pojedinačnih stratišta i grobnica diljem Hrvatske. Masovne su grobnice najvažniji dokaz ratnog zločina nad stanovništvom Hrvatske tijekom velikosrpske agresije, osobito ratnog zločina nad civilnim pučanstvom. Prema klasifikaciji Komisije (danas Ureda) za zatočene i nestale, na bivšim su okupiranim područjima Republike Hrvatske otkrivene, s obzirom na veličinu, smještaj te način postanka, dvije osnovne skupine pojedinačnih i masovnih grobnica: grobnice nastale asanacijom terena (najbolji primjer takve grobnice je Novo groblje u Vukovaru) i grobnice nastale na mjestima pogubljenja ratnih zarobljenika i zarobljenih civila (najbolji primjer takve grobnice je Ovčara kod Vukovara). Postoje određene specifičnosti glede prostornoga razmještaja grobnica između pojedinih hrvatskih područja. Tako su, primjerice na području Like te šibenskoga i zadar-

skoga zaleđa, karakteristične manje i pojedinačne grobnice, dok su na prostoru hrvatskoga Podunavlja najčešće velike, masovne grobnice (Grujić, 2000.).

Prema podacima Komisije za zatočene i nestale Vlade Republike Hrvatske od 30. studenoga 1999. godine, u Hrvatskoj je otkriveno ukupno 125 masovnih i pojedinačnih grobnica, s 3 113 ekshumiranih tijela. Najviše je masovnih grobnica otkriveno u hrvatskome Podunavlju (60 grobnica s ekshumiranih gotovo dvije tisuće žrtava). Najveći je broj grobnica otkriven u Vukovarsko-srijemskoj županiji – 45 grobnica (36 posto svih dosad otkrivenih masovnih grobnica u Hrvatskoj), s 1 805 ekshumiranih žrtava velikosrpske agresije (58 posto svih ekshumiranih u Republici Hrvatskoj). Za njom slijede županije: Sisačko-moslavačka (39 grobnica s 574 tijela), Osječko-baranjska (15 grobnica sa 193 tijela), Karlovačka (9 grobnica sa 154 tijela), Zadarska (4 grobnice s 219 tijela), Šibensko-kninska (5 grobnica s 89 tijela), Požeško-slavonska (5 grobnica sa 44 tijela)...¹⁴

Valja naglasiti da je od 3 113 ekshumiranih tijela identificirano njih 2 447 ili 78,6 posto (1 720 ili 70,3 posto su muškarci, a 727 ili 29,7 posto su žene), što je značajno visok postotak identificiranosti. Sva su ekshumirana tijela identificirana u Šibensko-kninskoj, Ličko-senjskoj, Splitsko-dalmatinskoj i Bjelovarsko-bilogorskoj županiji (riječ je o ukupno 108 žrtava agresije). U Zadarskoj je županiji identificirano 96,8 posto, Karlovačkoj 95,5 posto, Požeško-slavonskoj 95,5 posto, Sisačko-moslavačkoj 79,1 posto, Vukovarsko-srijemskoj 74,9 posto i, najmanje, u Osječko-baranjskoj županiji 62,2 posto svih ekshumiranih tijela.¹⁵

Najveća masovna grobnica u Hrvatskoj koja je do danas otkrivena nalazila se na Novom groblju u Vukovaru iz koje je ekshumirano gotovo tisuću žrtava srpske agresije. Riječ je, najvećma, o stradalim braniteljima i civilima u vrijeme tromjesečne opsade Vukovara, ali i o onima koje je agresorska vojska likvidirala poslije zauzimanja grada. O najvećoj masovnoj grobnici u Hrvatskoj, u knjizi *Suzama do istine* (1999., 178) piše: "Nakon okupacije Vukovara neprijateljska vojska sakupila je posmrtni ostatke osoba koje su na različite načine stradale tijekom napada na Vukovar (...). Najveći dio posmrtnih ostataka najprije je prenijet na vukovarsku ciglanu gdje su vojni liječnici JA izvršili identifikaciju i načinili identifikacijske protokole za dio leševa. Pokapanje je izvršeno na Novom groblju u Vukovaru u više rovova dugih stotinjak metara. Tijela su stavljena u plastične vreće i poredana jedno do drugoga. Tako je nastala najveća masovna grobnica u poslijeratnoj Europi (...). U jedanaest usporednih rovova dugih po stotinjak metara ekshumirano je 938 tijela".

Međutim, najteži slučaj povrede međunarodnih konvencija o ratnom i humanitarnom pravu počinjen je na Ovčari, stočnoj farmi nekoliko kilometara jugoistočno od Vukovara, koja je poznata kao vlastelinski posjed grofova Eltz. Nakon Drugoga svjetskog rata Ovčara je djelovala u sklopu Vukovarskog poljoprivrednog kombinata (VUPIK). Agresorska vojska je ovamo dovela zarobljene ranjenike, bolesnike i bolesničko osoblje (približno 260 osoba) iz vukovarske bolnice¹⁶ te ih je, nakon mučenja, likvidirala (strijeljala). Nedaleko od Ovčare još je u prosincu 1992. godine otkrivena masovna grobnica, kada je "(...) međunarodna ekipa forenzičara izvršila probnu ekshumaciju. Potvrđeno je postojanje masovne grobnice, a na temelju ekshumacije prvih posmrtnih ostataka konstatirano je da su osobe nasilno pogubljene i da se radi o stradalim Hrvatima. Lokacija masovne grobnice stavljena je pod zaštitu međunarodnih snaga (UNPROFOR-a) i nakon dugih priprema, tek u rujnu i početkom listopada 1996. godine, izvršena je cjelovita ekshumacija na zahtjev i u organizaciji Međunarodnog krivičnog suda u Haagu." (*Suzama do istine...*, 1999., 111.).

Iz masovne grobnice na Ovčari, najvećem pojedinačnom stratištu i gubilištu hrvatskoga i drugog stanovništva Republike Hrvatske u ovome ratu, ekshumirano je dvije stotine žrtava, a približno četvrtina ekshumiranih još uvijek nije identificirana.

Osim Novoga groblja (938 ekshumiranih tijela) i Ovčare (200) kraj Vukovara, po broju ekshumiranih žrtava velikosrpske agresije ističu se još i masovne grobnice: Baćin (56 tijela) u Sisačko-moslavačkoj te Lovas (68 žrtava) u Vukovarsko-srijemskoj županiji. (*Bijela knjiga...*, Zagreb, rujna 1999.)

UKUPNI IZRAVNI DEMOGRAFSKI GUBITCI

Imajući u vidu sve navedeno – osobito određena ograničenja u smislu manjkavosti jedinstvene metodologije prikupljanja i obrade podataka o poginulima i umrlima te, zbog toga, primijenjenog postupka procjene kada je to bilo nužno – može se procijeniti i podatak o ukupnom broju hrvatskih branitelja i civila poginulih, ubijenih i umrlih zbog velikosrpske agresije na Republiku Hrvatsku.

Na temelju dostupnih podataka iz različitih izvora, kao i nužne procjene (tablica 5), izravne demografske gubitke uzrokovane srpskom agresijom u Republici Hrvatskoj možemo procijeniti na 16 091 stanovnika što je, prema popisu 1991. godine, 0,34 posto ukupnoga stalnog stanovništva Hrvatske. Od navedenih izravnih demografskih gubitaka 89,7 posto čine hrvatski branitelji i civili poginuli, ubijeni i umrli zbog posljedica rata, a 10,3 posto nestali branitelji i civili. Dakle, u Republici Hrvatskoj je tijekom velikosrpske agresije poginulo,

⇒ **TABLICA 5**
Izravni demografski
gubitci hrvatskih bra-
nitelja i civilnoga sta-
novništva tijekom srp-
ske agresije

ubijeno i umrlo zbog rata (ratni mortalitet) približno 14 433 branitelja i civila ili 0,3 posto ukupnoga stalnog stanovništva Hrvatske prema popisu 1991. godine. Riječ je, uistinu, o velikim gubicima, osobito u usporedbi s ukupnom populacijskom masom s kojom raspolaže hrvatska država. Za ilustraciju samo uzmimo primjer Sjedinjenih Država. Kada bi u nekom eventualnom ratnom sukobu Sjedinjene Države izgubile 0,34 posto svojega stanovništva, to bi u odnosu na ukupan broj stanovnika (258 milijuna 1993. godine)¹⁷ bilo gotovo milijun žrtava!

Kategorija stradalnika	Apsolutno	%
Poginuli ili umrli hrvatski branitelji	7 828	48,6
Nestali hrvatski branitelji	618	3,8
Ukupno hrvatski branitelji	8 446	52,5
Poginuli ili umrli civili	4 137	25,7
Civili ekshumirani iz masovnih grobnica*	1 868	11,6
Nestali civili	1 040	6,5
Civili ubijeni za vrijeme UNPROFOR-a	600	3,7
Ukupno civili	7 645	47,5
Svega	16 091	100

* Riječ je o procijenjenom broju, jer Komisija za zatočene i nestale nema podatke o strukturi ekshumiranih žrtava srpske agresije prema kategoriji stradalništva, odnosno je li ekshumirana osoba bila civil ili hrvatski branitelj. Procjena je izvršena prema udjelu civila u ukupnom broju nestalih.

Izvor: kao tablice 1 i 4; Jurčević (1996.); Vlada Republike Hrvatske, Komisija za zatočene i nestale, Zagreb, 30. studenoga 1999. godine.

U ukupnom broju iskazanih izravnih demografskih gubitaka nešto veći udjel imaju poginuli, ubijeni, umrli i nestali hrvatski branitelji (52,5 posto), a udjel je civilnoga stanovništva 47,5 posto. Analizirajući samo poginule, ubijene i umrle zbog rata, udjel poginulih branitelja iznosi 54,2 posto, a civilnog stanovništva 45,8 posto.

Za razliku od iskazanih, a dijelom i procijenjenih (izračunatih) izravnih demografskih gubitaka koje, prema raspoloživim izvorima, s prilično sigurnosti možemo označiti vjerodostojnima, raščlamba gubitaka na regionalnoj osnovi, odnosno po županijama, nije tako precizna, jer se ona jednim svojim dijelom oslanja na procjene. Međutim, ona je u svojoj biti ipak dala razmjerno preciznu prostornu sliku izravnih demografskih stradanja u Hrvatskoj tijekom velikosrpske agresije (tablica 6).

Najveće izravne demografske gubitke imala je Vukovarsko-srijemska županija, s procijenjenih 5 358 poginulih, ubijenih, umrlih i nestalih hrvatskih branitelja i civila, ili 33,3 po-

● **TABLICA 6**
Izravni demografski
gubitci u Hrvatskoj
uzrokovani srpskom
agresijom po župa-
nijama (procjena)

sto od ukupnih gubitaka u Hrvatskoj izazvanih agresijom. To znači da je čak 2,3 posto prijeratnog stanovništva županije (1991.) smrtno stradalo u ratu ili zbog rata, odnosno, da je županija tijekom srpske agresije izgubila stanovništvo veličine jednoga svojega grada, kao što je primjerice Ilok.

Županija	Poginuli ili umrli branitelji	Poginuli ili umrli civili ¹	Ekshumirani civili ²	Nestali ³	Poginuli civili u UNPA ⁴	Ukupno	%
Vukovarsko-srijemska	1 165	2 000	1 083	789	321	5 358	33,3
Osječko-baranjska	894	605	116	153	97	1 865	11,6
Grad Zagreb	692	20	-	-	-	712	4,4
Brodsko-posavska	613	124	7	14	20	778	4,8
Sisačko-moslavačka	604	167	344	335	27	1 477	9,2
Karlovačka	553	157	91	47	25	873	5,4
Splitsko-dalmatinska	546	47	3	7	1	604	3,8
Zagrebačka	321	39	-	7	-	367	2,3
Bjelovarsko-bilogorska	288	50	2	25	-	365	2,3
Zadarska	286	236	131	37	38	728	4,5
Ličko-senjska	224	106	7	53	17	407	2,5
Požeško-slavonska	212	150	26	46	24	458	2,8
Virovitičko-podravska	209	100	-	18	-	327	2,0
Primorsko-goranska	207	6	-	1	-	214	1,3
Dubrovačko-neretvanska	185	125	-	11	-	321	2,0
Varaždinska	147	3	-	-	-	150	0,9
Šibensko-kninska	134	99	53	7	30	323	2,0
Koprivničko-križevačka	116	-	-	-	-	116	0,7
Krapinsko-zagorska	78	3	-	-	-	81	0,5
Međimurska	65	3	-	-	-	68	0,4
Istarska	39	1	-	1	-	41	0,3
Ostali i nepoznato	250	96	5	107	-	458	2,8
<i>Ukupno</i>	<i>7 828</i>	<i>4 137</i>	<i>1 868</i>	<i>1 658</i>	<i>600</i>	<i>16 091</i>	<i>100</i>

¹ Riječ je o procijenjenom broju na razini hrvatskih županija.

² Vidjeti napomenu u tablici 5.

³ Vidjeti fusnotu 11.

⁴ Riječ je o procijenjenom broju na razini hrvatskih županija.

Izvor: tablice 1, 4 i 5.

Dakako, po izravnim demografskim gubitcima – ponajviše i ponajprije – ističe se Vukovar. Prema podacima Hrvatskoga sanitetskog stožera, do 19. studenoga 1991. godine u Vukovaru je poginulo 1 350 civila te 450 hrvatskih vojnika i policajaca. Do 6. studenoga iste godine ranjeno je bilo 753 civila, među kojima i 40 djece, 161 policajac te 748 pripadnika Zbora narodne garde (*Medicinska svjedočenja o vukovarskoj tragediji...*, 1992.). Poginuli hrvatski branitelji i civili tijekom vukovarske bitke, ne računajući ubijene nakon zauzimanja grada, činili su približno čak 12 posto ratnoga mortaliteta Republike Hrvatske.

Na drugom mjestu po broju stradalih nalazi se Osječko-baranjska županija, s 1 865 poginulih, umrlih ili nestalih osoba, što je 10,6 posto gubitaka Hrvatske, odnosno 0,4 posto ukupnoga stanovništva županije prema popisu 1991. godine. Dakle, dvije krajnje istočne hrvatske županije su tijekom srpske agresije imale uvjerljivo najveće gubitke hrvatskih branitelja i civilnog stanovništva od svih drugih županija i područja, jer su u njima poginule, ubijene, umrle zbog rata i nestale približno 7 223 osobe, ili gotovo polovica (44,9 posto) svih izravnih demografskih gubitaka u Republici Hrvatskoj. Ti su gubitci činili čak 1,2 posto ukupnoga prijeratnog stanovništva Vukovarsko-srijemske i Osječko-baranjske županije.

Uz Vukovarsko-srijemsku i Osječko-baranjsku županiju, više od tisuću žrtava velikosrpske agresije imala je i Sisačko-moslavačka županija s 1 477 poginulih, ubijenih, umrlih i nestalih ili 9,2 posto svih poginulih, umrlih i nestalih u Hrvatskoj, što znači da je izgubila 0,6 posto svojega prijeratnog stanovništva. Posljednje tri županije su "dale" 8 700 žrtava agresije ili 54,1 posto, iako su, prema popisu 1991. godine, činile samo 17,8 posto stanovništva Hrvatske. U preostalim županijama broj poginulih ili umrlih kretao se od 41 (Istarska županija) do 873 (Karlovačka županija).

Za ocjenu cjelovitih ukupnih izravnih demografskih gubitaka Hrvatske tijekom velikosrpske agresije i Domovinskoga rata do danas su najmanje poznati ostali podatci o broju smrtno stradalih pripadnika srpske etničke skupine koja je živjela na bivšim okupiranim područjima Republike Hrvatske. Dio toga stanovništva je stradao u vojsci tzv. Republike Srpske Krajine, a dio predstavlja stradalo civilno stanovništvo. Procjene o broju poginulih ili umrlih Srba, na okupiranim područjima, zbog rata u Republici Hrvatskoj kreću se i do deset tisuća (Dabić i Lukić, 1997.). Jasno je, međutim, da je riječ o neobjektivnoj ili pretjeranoj procjeni, jer se, uzimajući u obzir okolnosti u kojima je pokrenuta agresija, zatim uključenost hrvatskih Srba u paravojsnim postrojbama vojske tzv. RSK-a, potom umiješanost srpskih postrojbi izvan Hrvatske u rat protiv Hrvatske te intenzitet vojnih operacija, osobito u prvoj godini rata te 1995. godini ("Bljesak", "Oluja"), može procijeniti da su hrvatski Srbi imali približno 4 000 vojnih i civilnih žrtava rata, uključivši i nestale. Pretpostavljamo da je to gornja granica izravnih demografskih stradanja hrvatskih Srba na bivšim okupiranim područjima Hrvatske. Ta se procjena temelji dijelom i na Izvješću Vlade Republike Hrvatske o ratnoj šteti.¹⁸

Valja naglasiti da su 1991. godine u ratu protiv Hrvatske masovno sudjelovale srpske postrojbe iz Srbije, Crne Gore, pa i Bosne i Hercegovine.¹⁹ Stoga pretpostavljamo da je udjel stradalih hrvatskih Srba u odnosu na ukupan broj stradalih pri-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 451-484

ŽIVIĆ, D.:
IZRAVNI DEMOGRAFSKI...

padnika agresorske vojske u početku rata bio razmjerno manji, ali da se on od konca 1991. godine povećavao. Tako je, procjenjuje se, tijekom pet dana vojno-redarstvene oslobodilačke akcije "Oluja" stradalo približno 2 584 vojnika vojske tzv. RSK-a, od čega je poginulih bilo oko 500, a ranjenih 2 084 (Žunec, 1998.).²⁰

Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava iznio je podatak da je u "Bljesku" smrtno stradalo oko 450, a u "Oluji" oko 1 000 vojnika i civila na bivšim okupiranim područjima (*Srbi u Hrvatskoj...*, 1998.). D. Horvat (2000.) je iznio podatak da je Hrvatski Crveni križ tijekom 1995., 1996. i 1997. godine zaprimio zahtjev za traženjem 1 176 osoba nestalih na bivšim okupiranim područjima tijekom "Bljeska" i "Oluje". Od toga broja riješeno je, identifikacijom posmrtnih ostataka ili pronalaženjem nestalih osoba, 78 ili 6,6 posto postupaka traženja koja se odnose na zbivanja 1995. godine. "Bljesak" i "Oluja" su bile gotovo jedine veće vojne operacije tijekom rata protiv Hrvatske u kojima su znatnije stradali pripadnici srpske etničke skupine u Hrvatskoj. Preostale su se vojne aktivnosti uglavnom odvijale na područjima s hrvatskom većinom, ili su na strani agresora sudjelovale brojne postrojbe s pripadnicima stanovništva izvan Republike Hrvatske.

Dakle, ukupne bismo, ali ne i cjelovite, izravne demografske gubitke u Republici Hrvatskoj od 1990. do 1998. godine mogli procijeniti na približno 20 091 osobu, odnosno 0,42 posto ukupnoga stalnog stanovništva Hrvatske prema popisu 1991. godine.

UTJECAJ IZRAVNIH DEMOGRAFSKIH GUBITAKA NA DEMOGRAFSKI RAZVOJ HRVATSKE

Rat protiv Hrvatske drastično je promijenio njezinu demografsku sliku. Riječ je o promjenama, ali i poremećajima koji se vide i na globalnoj i na regionalnoj razini, a očituju se i u svim čimbenicima i odrednicama demografskog razvoja. Dva desetak tisuća poginulih, ubijenih, umrlih zbog posljedica rata i nestalih tijekom rata u Hrvatskoj – bez obzira na to je li riječ o vojnim osobama ili civilnom stanovništvu – koji su činili gotovo 0,5 posto stalnoga stanovništva zemlje, bitno su utjecali, utječu i danas, a utjecat će još više i sutra, na demografski razvoj Republike Hrvatske. Osobito je važan njihov utjecaj na razvoj demografskih struktura, posebice dobno-spolne, te na prirodno kretanje stanovništva.

Na ovome bi mjestu ipak valjalo naznačiti da u nastavku izneseni pokazatelji nisu posljedica samo izravnih demografskih gubitaka tijekom rata protiv Hrvatske nego i ukupnih demografskih gubitaka među kojima – zbog svoje veličine i značenja – svakako valja spomenuti migracijske gubitke, tj.

gubitke stanovništva izazvane pojačanim iseljavanjem. Kad je riječ o ratu protiv Hrvatske, uz "redovita" useljeničko/iseljenička gibanja posebna su specifičnost ratom inducirane (prisilne) migracije – prognaništvo i izbjeglištvo. Iako to nije predmet istraživanja u ovoj studiji, valja upozoriti na to da su ratom inducirane migracije stanovništva u Hrvatskoj i u/iz Hrvatsk(u)e, prema veličini, strukturi, prostornom razmještaju i posljedicama – najveće demografske posljedice rata protiv Hrvatske (Živić, 1999.).

S obzirom na to da u ratovima bitno više stradavaju muškarci, jasno je da to negativno utječe na spolnu strukturu stanovništva zemlje, jer se pospješuje njezino svojevrsno neuravnoteženje. Činjenica da među smrtno stradalim hrvatskim braniteljima većinu čine muškarci (98,7 posto) te da udjel muškaraca u skupini nestalih osoba iznosi 80,1 posto, neprijeporno potvrđuje iznesenu tvrdnju. Najmanje osam od deset izravnih žrtava rata u Republici Hrvatskoj su muškarci. To znači da je u velikosrpskoj agresiji na Hrvatsku poginulo, ubijeno, umrlo zbog rata ili nestalo oko 0,7 posto muškoga stanovništva Hrvatske iz popisa 1991. godine.

Izravni demografski gubici negativno utječu i na dobnu strukturu stanovništva jer pospješuju stvaranje krnjih naraštaja, osobito u vitalnim i radno najposobnijim dobnim skupinama stanovništva. Primjerice, čak 95,1 posto poginulih ili umrlih hrvatskih branitelja imalo je u trenutku stradanja između 20 i 59 godina starosti. S obzirom na to da je udjel muškaraca prevladavajući, jasno je da se ponajprije smanjuje kontingent muškoga stanovništva u reprodukcijskoj i radnoj dobi života, što plodi nizom međusobno povezanih posljedica od kojih je, vjerojatno, najvažniji porast opće, ali i specifičnih stopa mortaliteta, osobito muškoga stanovništva u dobnim skupinama vojnoobvezatnog kontingenta populacije (najviše u dobi od 18 do 40 godina starosti). To za posljedicu ima porast opće i specifičnih stopa feminiteta, smanjenje opće i specifičnih stopa nupcijaliteta te smanjivanje općega i specifičnog fertiliteta po dobi.²¹ Sve to rezultira smanjivanjem stope nataliteta, fertiliteta i reprodukcije (Akrap, Gelo i Grizelj, 1999., Wertheimer-Baletić, 1992., 1999.).

Izravna demografska stradanja, kao i ratno stanje u cijelosti, vrlo nepovoljno djeluju na prirodnu obnovu stanovništva, posebice na natalitet. Istaknuto je već da veliko stradanje muškaraca u ratu bitno smanjuje udjel muškoga stanovništva u demoreprodukcijskim procesima, što implicira niz negativnih posljedica, poput primjerice smanjenja nupcijaliteta (bračnosti) kao temeljnog preduvjeta prirodne obnove, jer se ne smije zaboraviti činjenica da se u Hrvatskoj više od 95 posto djece rađa u bračnoj zajednici (Wertheimer-Ba-

letić, 1992.). Veliko sudjelovanje i stradanje muškaraca u ratu znakovito utječe na tzv. depresivni natalitet, jer je općepoznato da se tijekom ratnih sukoba ne smanjuje samo broj sklopljenih brakova nego se i bitno manji broj bračnih parova odlučuje na reprodukciju (Akrap, 1995.).

Uzmimo sljedeći primjer: u Republici Hrvatskoj su 1991. godine sklopljena 21 583 braka ili 22,7 posto manje brakova nego 1990. godine (27 924).²² Iako je nakon 1991. godine uslijedio porast broja sklopljenih bračnih zajednica, on ni 1998. godine nije dosegnuo posljednju prijeratnu brojku. U Hrvatskoj su 1998. godine sklopljena 24 234 braka,²³ što je još uvijek za 13,2 posto manje negoli 1990. godine. Ukupno su od 1981. do 1990. godine u Hrvatskoj sklopljene prosječno godišnje 31 172 bračne zajednice, a od 1991. do 1998. godine prosječno godišnje tek 23 559 zajednica, što je smanjenje od 24 posto. Uz napomenu da u Hrvatskoj već više desetljeća postoji, doduše ne kontinuirana, ali vrlo jasna tendencija smanjenja broja sklopljenih brakova – što ima svoje kompleksne demografske, gospodarstvene i psihosocijalne uzroke – očito je da su ratna zbivanja u ovome desetljeću izravno utjecala na njihovo pojačano smanjenje. Svojevrsni poslijeratni kompenzacijski trend u populaciji Hrvatske, uz blag porast nataliteta, vidi se i u postupnom porastu broja sklopljenih brakova. Godine je 1998. u Hrvatskoj sklopljeno 12,3 posto više bračnih zajednica negoli 1991. godine.

Uz smanjenje nupcijaliteta, na pad nataliteta u ratnom razdoblju bitno utječu i odvojenost od obitelji, nesigurne opće prilike, boravak na ratištu, zarobljeništvo itd. U tom smislu određenu znakovitost može pobuditi i podatak da je gotovo 40 posto poginulih ili umrlih hrvatskih branitelja prije stradanja živjelo u bračnoj zajednici. Jasno je da će ta činjenica, uz sve druge nepovoljne posljedice, ostaviti traga i u demoreprodukcijskim procesima unutar tih bračnih zajednica.

Unatoč činjenici da je proces smanjenja nataliteta u Hrvatskoj prisutan više desetljeća,²⁴ nedvojbeno je da ga je rat pospješio, osobito u svojim prvim godinama. Promatramo li samo natalitet stanovništva u zemlji na slobodnim područjima Hrvatske (bez rođene djece hrvatskih državljana u inozemstvu i bez rođene djece na bivšim okupiranim područjima Hrvatske), dakle, onog stanovništva koje je najviše bilo pod utjecajem ratnih zbivanja i stradanja, jasno je vidljiv drastičan pad nataliteta u prve dvije najteže ratne godine (Akrap, 1998.).

U Hrvatskoj je 1991. godine rođeno 50 815 djece, što je za 5,7 posto manje rođenih nego prethodne, 1990. godine. Godina je 1992. donijela još snažniji pad nataliteta stanovništva u zemlji (samo 44 679 rođene djece ili 12,1 posto manje negoli

1991. te čak 17,1 posto manje nego 1990. godine). Tako drastično smanjenje broja rođenih nije zabilježeno niti jedne godine u suvremenom razdoblju demografskog razvoja hrvatske države. Valja naglasiti kako je riječ o nepotpunim podatcima, jer nam za ratno razdoblje nedostaje vitalna statistika s bivših okupiranih područja zemlje, odnosno s tih su područja poznati podatci samo za prognano stanovništvo koje je privremeni smještaj našlo na slobodnim hrvatskim područjima. Tek od 1995. godine možemo govoriti o porastu nataliteta, što dovodimo u svezu s poslijeratnim kompenzacijskim razdobljem, ali je natalitet i 1997. godine (48 604 rođena djeteta u Hrvatskoj) još uvijek bio manji (za 9,8 posto) u odnosu na posljednju prijeratnu godinu (1990.).

U više navrata je već istaknut nedostatak podataka vitalne statistike za ratno razdoblje s bivših okupiranih područja Republike Hrvatske. Natalitet i mortalitet (kao i ukupnu prirodnu promjenu) stanovništva koje je rat provelo na tim područjima moguće je – barem zasada – jedino (približno) ustanoviti procjenom. Vitalna događanja za stanovništvo u zemlji procijenili su Akrap, Gelo i Grizelj (1999.). Prema njihovu istraživanju, od 1991. do 1995. godine na bivšim je okupiranim područjima Hrvatske (samo kad je riječ o stanovništvu u zemlji, dakle bez "inozemaca") ukupno živorođeno 12 413 djece, a umrlo 15 017 stanovnika, što znači da je ostvarena negativna ukupna prirodna promjena (-2.604). Pridružimo li ove podatke podatcima za tada slobodna područja Hrvatske (također samo za stanovništvo u zemlji), ustanovit ćemo da je od 1991. do 1997. godine u Hrvatskoj natalitet ukupno iznosio 245 110 živorođenih, mortalitet 269 498 umrlih, a prirodna promjena -24.388; dakle, zabilježena je izrazita prirodna depopulacija stanovništva Hrvatske u zemlji. Jedan od razloga tome svakako su rat i njegove posljedice. Iznesimo nekoliko pokazatelja.

Ukupan je natalitet za stanovništvo u zemlji (registrirani i procijenjeni) 1990. godine iznosio 53 689 živorođenih. Već 1991. godine on je pao na 52 315 ili za 2,6 posto, a 1992. godine na samo 47 360 živorođenih ili za 11,8 posto u odnosu na 1990. godinu. Nakon 1992. godine započinje postupni porast nataliteta, što dovodimo u svezu s poslijeratnim kompenzacijskim razdobljem, ali i s nešto brojnijim fertilnim naraštajima rođenim sredinom 1970-ih godina. No on je i 1997. godine bio za 9,5 posto manji nego 1990. i tek za 2,6 posto veći nego 1992. godine. Utjecaj rata na prirodno kretanje stanovništva Republike Hrvatske u zemlji najuočljiviji je u ukupnoj prirodnoj promjeni koja je, konstantno od 1991. godine, negativna. Prirodna je depopulacija stanovništva Hrvatske u zemlji 1992. godine iznosila čak -7.363. U sljedećim se godinama ta depopulacija kretala od -1.439 (1996.) do -4.684 (1995.).

Republika Hrvatska od 1991. do 1997. godine ima prirodnu depopulaciju svojega stanovništva. Rat je samo još više pogoršao i onako nepovoljne odrednice prirodnoga kretanja stanovništva koje su posljedica višedesetljetnih negativnih ukupnih demografskih kretanja u Hrvatskoj. Godine 1996. i 1997. Hrvatska ima pozitivnu prirodnu promjenu samo ako uključimo kontingent živorođene djece hrvatskih državljana u inozemstvu. Iz godine u godinu se bilježi porast broja djece hrvatskih državljana koja se rađaju u inozemstvu.²⁵ Taj je proces osobito ojačao od početka 1990-ih godina. Donedavno ih je statistika u Hrvatskoj ubrajala među rođene u zemlji, tako da su oni "pokrivali" negativnu prirodnu dinamiku, pretvarajući je u pozitivnu. Međutim, s djecom rođenom u inozemstvu zapravo se ne može računati, jer se samo ponetko od njih vrati u domovinu, tako da je potpuno opravdano njihovo izdvajanje iz ukupnoga broja živorođenih (Akrap, 1998.).

I da nije bilo rata, Hrvatska bi se vrlo teško vratila na put prirodnoga rasta svoje populacije. Ovako su vrlo visok ratni mortalitet, depresivni natalitet, nastavak iseljavanja te drugi nepovoljni utjecaji iz sfere gospodarstvene i socijalne politike države, ostavili nove duboke ožiljke u demoreprodukcijskoj slici Republike Hrvatske. Jedini izlaz jest povratak sklonosti k rađanju, ali do toga treba proći dug, trnovit i neizvjestan put.

ZAKLJUČAK

Velikosrpska agresija na Republiku Hrvatsku donijela je hrvatskoj državi iznimno velika ljudska stradanja koja, "mjere na" brojem poginulih, ubijenih, umrlih i nestalih, nisu posljedica isključivo oružanih aktivnosti, nego, ponajprije, unaprijed planirane, organizirane, sustavne i temeljito provedene velikosrpske osvajačke politike prema hrvatskome državnome prostoru kojoj pojedinačne i masovne likvidacije stanovništva Hrvatske nisu bile samo sredstvo agresije nego i osvajački cilj. Teroristički karakter velikosrpske agresije na Hrvatsku najbolje potvrđuje iznimno visok udjel civilnog stanovništva u ukupnim izravnim demografskim gubitcima.

Ovim je istraživanjem procijenjeno da je Republika Hrvatska tijekom i zbog velikosrpske agresije imala izravne demografske gubitke od približno 20 091 stanovnika. Taj se podatak odnosi na poginule, ubijene, umrle zbog rata i nestale hrvatske branitelje i civile te pripadnike srpskih paravojskih postrojbi i civilno stanovništvo koje je rat provelo na bivšim okupiranim područjima zemlje. Od navedenog broja 14 433 ili 71,8 posto su poginuli, ubijeni ili umrli zbog rata hrvatski branitelji i civili, 1 658 ili 8,3 posto nestali hrvatski branitelji i civili te 4 000 ili 19,9 posto poginuli, umrli i nestali pripadnici srpske paravojske i civilno stanovništvo tzv. Krajine.

Uz razmjerno visok broj poginulih, ubijenih, umrlih zbog rata i nestalih tijekom velikosrpske agresije na Hrvatsku, druga bitna osobina izravnih demografskih stradanja jest njihova vremenska i prostorna selektivnost. Tako su 1991. i 1992. godina godine najvećih stradanja u kojima je poginulo i ubijeno 71 posto hrvatskih branitelja te iz kojih potječe 91 posto nestalih branitelja i civila. Kad je o prostornom aspektu stradanja riječ, gotovo polovica ukupnoga broja stradalih dolazi iz dvije krajnje istočne hrvatske županije – Vukovarsko-srijemske i Osječko-baranjske. To nedvojbeno pokazuje da je prostor hrvatskoga Podunavlja pretrpio, tijekom i zbog velikosrpske agresije, najveća izravna demografska stradanja u Republici Hrvatskoj.

Zbog razmjerno velikih izravnih demografskih gubitaka koje je Hrvatska pretrpjela zbog velikosrpske agresije te zbog niza nepoznanica koje su posljedica nedostatne dostupnosti ili pouzdanosti pojedinih izvora podataka i zbog aktualnosti i višestrukoga značenja koje ova problematika ima i zaslužuje, žrtve rata ili izravni demografski gubitci, a posebice ukupni demografski gubitci, su tema kojoj bi u idućem razdoblju demografska znanost, kao i druge znanstvene discipline, trebala poklanjati osobitu pozornost. Tome bi, dakako, trebao pridonijeti i novi popis stanovništva u Hrvatskoj u travnju 2001. godine.

BILJEŠKE

---

¹ U pojmovnom i sadržajnom smislu, demografske se posljedice rata protiv Hrvatske vrlo teško mogu promatrati odvojeno od određenih povijesno-političkih i demografskih aspekata krize i rata u Bosni i Hercegovini koji je, zbog svoje iznimne složenosti i težine, u mnogim svojim odrednicama nadmašio velikosrpsku agresiju na Hrvatsku. Prožetost rata protiv Hrvatske i Bosne i Hercegovine s demografskog se motrišta najjasnije zrcali u izravnim demografskim stradanjima te prisilnim i drugim migracijama stanovništva. Međutim, zbog manjka relevantnih pokazatelja ili nedovoljne dostupnosti objektivnih izvora podataka, osobito za izravne demografske gubitke stanovništva Hrvatske u Bosni i Hercegovini, u ovoj su studiji isključivo procijenjeni demografski gubitci nastali tijekom velikosrpske agresije na Hrvatsku, što znači da oni ne uključuju poginule, ubijene, umrle zbog posljedica rata i nestale stanovnike Hrvatske u ratu u Bosni i Hercegovini, kao niti stanovnike drugih zemalja stradalih u ratu protiv Hrvatske.

² Izvor: *Ratna šteta Republike Hrvatske, Završno izvješće*, Vlada Republike Hrvatske, Državna komisija za popis i procjenu ratne štete, Zagreb, 1999.

³ Detaljnije vidjeti u: Živić, 1999.

⁴ Nejašmić (1991., 134) o tomu piše: "U skupini 'vanjskih' faktora depopulacije značajno mjesto pripada ratovima koji, preko velikog pomora vojnika i civila, smanjenja nataliteta te definitivne unutarnje i

vanjske migracije, izazivaju dinamičko-strukturne poremećaje i uglavnom generiraju i pospješuju demografsku regresiju".

⁵ Godine je 1921. Hrvatska imala za 17 209 ili 0,5 posto manje stanovnika nego 1910. godine, a 1948. za 5 597 ili 0,1 posto manje stanovnika negoli 1931. godine.

⁶ Svoje su teritorijalno širenje Srbi tumačili i opravdavali, između ostaloga, i prirodnim pravom na "prisajedinjenje vekovnih srpskih prostora". Znakovito je naglasiti da je u nekim slučajevima postojanje "srpskih zemalja" opravdavano etničkim kriterijem, odnosno nazočnošću srpskoga naroda na određenom teritoriju izvan matične države, a drugom prilikom je primjenjivan povijesni kriterij, bez obzira na etnički sastav stanovništva. Tipičan je primjer Kosovo koje Srbi smatraju kolijevkom svoje države, no u kojemu danas Albanci čine više od 90 posto stanovništva. Osim toga, primjenjivano je "pravo jačega", neovisno o etničkim, povijesnim i drugim osobinama toga prostora. Upravo je rat protiv Hrvatske potvrdio ovaj treći kriterij kao najvažnije sredstvo u teritorijalnim posezanjima srpske države prema Hrvatskoj (Žuljić, 1997.).

⁷ Detaljnije vidjeti u: Akrap, Gelo i Grizelj (1999.).

⁸ U privitku traženih podataka o poginulim i umrlim hrvatskim braniteljima, Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata priložilo je i dopis u kojemu iznosi da dostavljeni – i u ovoj studiji prikazani – podatci nisu apsolutno točni niti cjeloviti zbog nedovoljne brzine u ažuriranju podataka s terena. Istodobno, Ministarstvo je priopćilo kako nije riječ o ograničenjima koja bi onemogućila da se na temelju dostupnih podataka ocijeni veličina izravnih demografskih stradanja u Republici Hrvatskoj tijekom velikosrpske agresije.

⁹ Vlada Republike Hrvatske, Komisija za zatočene i nestale, Zagreb, 30. studenoga 1999. godine.

¹⁰ Tu je tvrdnju donekle demantirao događaj u kojem su 14. ožujka 2001. godine iz jugoslavenskih zatvora oslobođena tri hrvatska državljanina koja su se nalazila na popisu nestalih, nasilno odvedenih i zatočenih osoba – dvojica hrvatskih branitelja nestalih 1995. te jedan civil nestao još 1991. godine tijekom napada na Vukovar. Međutim, riječ je, uistinu, o izdvojenom primjeru, prvome takve vrste od 1991. godine.

¹¹ Tijekom ovoga istraživanja nisu nam bili dostupni podatci o nestalima s obzirom na mjesto ili županiju prijeratnog prebivališta, nego samo s obzirom na županiju nestanka ili zarobljavanja.

¹² Vlada Republike Hrvatske, Komisija za zatočene i nestale, Zagreb, 30. studenoga 1999. godine.

¹³ Ministarstvo zdravstva Republike Hrvatske, Odjel za istraživanje i informiranje, Zagreb, siječanj 2000.

¹⁴ Izvor: Vlada Republike Hrvatske, Komisija za zatočene i nestale, Zagreb, stanje 30. 11. 1999. godine.

¹⁵ Prema: Vlada Republike Hrvatske, Komisija za zatočene i nestale, Zagreb, stanje 30. 11. 1999. godine.

¹⁶ Nakon okupacije grada Srbi su likvidirali oko 300 osoba koje su prije toga na prijevaru izvukli iz vukovarske bolnice. Od toga broja najviše je bilo ranjenika (200), potom civila (60) te bolničkog osoblja (43). (*Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini...*, Zagreb-Sarajevo, 1999.)

¹⁷ Prema: *The American Almanac, Statistical Abstract of the United States*, 1994.-1995.

¹⁸ Vidjeti: *Ratna šteta Republike Hrvatske, Završno izvoješće*, Vlada Republike Hrvatske, Državna komisija za popis i procjenu ratne štete, Zagreb, rujan 1999.

¹⁹ Primjerice, samo je u napadu na Vukovar sudjelovala jedna oklopna gardijska divizija iz Beograda, jačine tri brigade s oko 20 000 vojnika, te druge snage novosadskog i tuzlanskog korpusa tadašnje JNA i srpske paravojne i dobrovoljačke postrojbe, uglavnom iz Srbije. S druge je, pak, strane mobilizacijski odziv u JNA u Hrvatskoj – i to ne samo zahvaljujući neodzivu Hrvata – bio razmjerno slab. JNA je u Hrvatskoj uspjela popuniti tek četvrtinu svojih sastava. (Žunec, 1998.)

²⁰ O. Žunec (1998.) navodi izjavu I. Kostovića o izbrojana 402 poginula pripadnika srpske paravojske te M. Granića o 524 poginula srpska vojnika i civila tijekom "Oluje".

²¹ Hrvatsku su prije rata karakterizirala dva iznimno važna globalna procesa depopulacijskih obilježja koja su dodatno pogoršana veličinom izravnih i ukupnih demografskih gubitaka. To su reprodukcij-ska i naraštajna depopulacija. Reprodukcijska depopulacija označava sve veći manjak ženskoga stanovništva, osobito u fertilnoj (reprodukcijskoj) dobi života. Stopa (neto) reprodukcije stanovništva Hrvatske iznosila je 1958. godine 0,97, 1990. godine 0,79, a 1995. godine 0,75. Podsjetimo tek da stopa reprodukcije od 1,0 osigurava naraštajno obnavljanje ženskoga stanovništva. Sa stajališta demografskih posljedica rata još je važniji problem produbljena naraštajna depopulacije koja označava proces smanjivanja pojedinih naraštaja ukupnoga (dakle, i muškog i ženskog) stanovništva Hrvatske te koja, u konačnici, determinira proces demografskoga starenja. Totalna stopa fertiliteta, kao pokazatelj naraštajne depopulacije, 1968. godine je iznosila 1,99, što znači da je već tada pala ispod granične vrijednosti od 2,1 koja je potrebna za jednostavno naraštajno obnavljanje ukupnog stanovništva. Godine 1995. totalna stopa fertiliteta stanovništva Hrvatske iznosila je 1,52 (detaljnije vidjeti u: Wertheimer-Baletić, 1999.).

²² Izvor: *Statistički ljetopis Hrvatske 1997.*, DZSRH, Zagreb, 1997.

²³ Izvor: *Statistički ljetopis 1999.*, DZSRH, Zagreb, 1999.

²⁴ Početkom 1990-ih godina Hrvatska je ušla u razdoblje prirodne depopulacije. Međutim, broj rođenih u Hrvatskoj postupno se i kontinuirano smanjuje još od sredine XX. stoljeća, s iznimkom razdoblja 1970.-1979. godine, kada su u fertilno razdoblje ušli ponešto brojniji naraštaji rođeni u kompenzacijskom razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata (Wertheimer-Baletić, 1995.).

²⁵ Udjel živorođenih u inozemstvu sve do 1996. godine nije prelazio 10 posto udjela u ukupnom broju živorođenih. Najviši je bio 1974. (19 posto), a najmanji 1991. godine (2 posto). Godine 1996. prvi put je udjel živorođenih u inozemstvu dosegnuo 10,4 posto, a godinu dana kasnije čak 12,4 posto ukupnoga broja živorođenih. Ti su podatci jedan od jasnijih pokazatelja/odraza pojačanog iseljavanja iz Hrvatske tijekom rata. Detaljnije vidjeti u Akrap (1998.).

LITERATURA

- Akrap, A. (1995.). Demografsko stanje i procesi u Hrvatskoj s osvrtom na privremeno okupirani prostor, *Revija za socijalnu politiku*, Vol. 2., br. 1., Zagreb.
- Akrap, A. (1998.). Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971.-1981. i 1981.-1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji, *Migracije u Hrvatskoj – regionalni aspekt*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.
- Akrap, A., Gelo, J. i Grizelj, M. (1999.). Broj prisutnog stanovništva Republike Hrvatske i županija po dobi i spolu od popisa stanovništva 1991. do 1998. godine, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6): 679-723..
- Bijela knjiga Vlade Republike Hrvatske o suradnji s Međunarodnim sudom za kazneno gonjenje osoba za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije*, Vlada Republike Hrvatske, Zagreb, 1999.
- Dabić, S. V. i Lukić, M. K. (1997.). *Zločin bez kazne: Zločini hrvatskih oružanih formacija nad Srbima u istočnoj Slavoniji i zapadnom Sremu 1991. godine*, Informativni centar Srpskog Sabora, Beograd-Vukovar.
- Friganović, A. M. i Vojnović, F. (1994.). Hrvatska u demografskoj posttranziciji, *Geografski horizont*, 1, Zagreb.
- Gelo, J. (1999.). Ratni učinci na promjene demografskih struktura u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6): 735-749.
- Grujić, I. (2000.). Zatočeni, nestali, nasilno odvedeni – masovne grobnice žrtava agresije, *Hrvatski žrtvoslov*, Zbornik radova Prvog hrvatskog žrtvoslovnog kongresa, knjiga 2., Zagreb.
- Hiršl-Hećej, J. i Fattorini, I. (1992.). Children Casualties in the War against Croatia, *Croatian Medical Journal*, vol. 33, War Suppl. 2., Zagreb.
- Horvat, D. (2000.). Rad, djelovanje i iskustva službe traženja Hrvatskog Crvenog križa u Domovinskom ratu, *Hrvatski žrtvoslov*, Zbornik radova Prvog hrvatskog žrtvoslovnog kongresa, knjiga 2., Zagreb.
- Jajčinović, M. (1998.). *Đavo i vodeničari, Mit o "nebeskom narodu" i njegove posljedice*, Panliber, Osijek-Split-Zagreb.
- Javorović, B. (1995.). *Velikosrpska naježda i obrana Hrvatske*, Defimi, Biblioteka Hrvatski domovinski rat, Zagreb.
- Jurčević, J. (1996.). *Srbijanska oružana agresija na Hrvatsku 1990.-1995. godine, Jugoistočna Europa 1918.-1995.*, Zbornik izlaganja sa znanstvenog skupa, Hrvatska matica iseljenika, Hrvatski informativni centar, Zagreb.
- Jurčević, J. (1998.). *Nastanak jasenovačkog mita, Problemi proučavanja žrtava Drugoga svjetskog rata na području Hrvatske*, Hrvatski studiji, Biblioteka povijest, svezak 1, Zagreb.
- Lah, I. (1952.). Istinski demografski gubici Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, *Statistička revija*, 2-3., Beograd.
- Lajić, I. (1995.). Demografski razvitak Hrvatske u razdoblju od 1991. do 1994., *Revija za sociologiju*, Vol. 26., br. 1-2., Zagreb.
- Macan, T. (1998.). *Rt Oštro u povijesti i politici*, Matica hrvatska, Posebna izdanja, Zagreb.
- Medicinska sojedochenja o vukovarskoj tragediji*, Medicinska naklada, Zagreb, 1992.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 451-484

ŽIVIĆ, D.:
IZRAVNI DEMOGRAFSKI...

Nejašmić, I. (1991.). *Depopulacija u Hrvatskoj – korijeni, stanje, izgledi*, Globus, Zagreb.

Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991.-1995., Jesenski i Turk, DANI, Zagreb-Sarajevo, 1999.

Ratna šteta Republike Hrvatske, Završno izvješće, Vlada Republike Hrvatske, Državna komisija za popis i procjenu ratne štete, Zagreb, rujan 1999.

Rehak, D. (2000.). *Putevima pakla u 21. stoljeće: kroz srpske koncentracijske logore 1991...*, Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora, Zagreb.

Srbi u Hrvatskoj, jučer, danas, sutra, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 1998.

Suzama do istine, Vukovarske majke, Savez udruga obitelji zatočenih i nestalih, Zagreb, 1999.

Štefan, Lj. (1996.). *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Globus, Posebna izdanja, Zagreb.

Šterc, S. i Pokos, N. (1993.). Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske, *Društvena istraživanja*, 2 (2-3): 305-333.

Tarle, M. (1993.). Geneza velikosrpske imperijalne misli, III. Demografski i vjerski odnosi Hrvata i Srba u Hrvatskoj, *Hrvatska revija*, br. 2-3 (170-171).

Wertheimer-Baletić, A. (1992.). Demografski razvoj i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju, *Encyclopaedia Moderna*, 38., HAZU, Zagreb.

Wertheimer-Baletić, A. (1995.). Demografska kretanja u Hrvatskoj – tendencije i perspektive, *Obitelj u Hrvatskoj – stanje i perspektive*, Zbornik radova studijskih dana u Đakovu, Obiteljski institut Teologije u Đakovu, Đakovo.

Wertheimer-Baletić, A. (1999.). *Stanovništvo i razvoj*, MATE, Zagreb.

Živić, D. (1999.). Promjene u dinamici i razmještanju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6): 767-791.

Žuljić, S. (1997.). *Srpski etnos i velikosrpsstvo*, AGM, Zagreb.

Žunec, O. (1998.). *Rat i društvo, Ogledi iz sociologije vojske i rata*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

Direct Demographic Losses (War Victims) of Croatia (1990-1998) Caused by the Greater Serbian Aggression and Some of Their Consequences

Dražen ŽIVIĆ
Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb

Based on accessible sources and literature, the author demonstrates and partly assesses in this article the direct Croatian demographic losses during the Greater Serbian

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 10 (2001),
BR. 3 (53),
STR. 451-484

ŽIVIĆ, D.:
IZRAVNI DEMOGRAFSKI...

aggression. Analysed were: the temporal and spatial framework of direct demographic sufferings in the period between 1990 and 1998, then the number, i.e. structure of war victims (Croatian defenders, civilians, the missing...) as well as some consequences of the direct demographic losses for the development of the Croatian state. The research assesses that during the Greater Serbian aggression Croatia had approximately 20,091 direct demographic losses, i.e. direct war victims. Out of that number 14,433 or 71.8% were Croatian defenders and civilians who were killed or who died due to consequences of war, 1,658 or 8.3% Croatian defenders and civilians who went missing and about 4,000 or 19.9% were members of the Serbian paramilitary and civilians who were killed or who died on the former occupied territories. Croatia's direct demographic losses are characterised by temporal and spatial selectiveness, and a significant, mostly unfavourable impact on the natural renewal and age-gender structure of the population of Croatia.

Direkte demographische Verluste (Kriegsopfer) in Kroatien 1990–98 infolge der großserbischen Aggression und einige ihrer Folgen

Dražen ŽIVIĆ
Ivo-Pilar-Institut für Gesellschaftswissenschaften, Zagreb

Der Artikel bringt, aufgrund der verfügbaren Quellen und fachliterarischen Angaben, eine Darstellung bzw. zum Teil auch eine Einschätzung der direkten demographischen Verluste, von denen Kroatien im Laufe der großserbischen Aggression (1991–95, Anm. d. Üb.) betroffen war. Analysiert wurden: der zeitliche und räumliche Rahmen der direkten demographischen Verluste zwischen 1990 und 1998; Umfang bzw. Struktur der Kriegsopfer (kroatische Soldaten, Zivilisten, Vermisste...), ferner bestimmte Folgen, die sich bei der demographischen Entwicklung Kroatiens bemerkbar machen. Die geschätzte Gesamtzahl der im Kriegsgeschehen entstandenen, direkten demographischen Verluste beläuft sich auf 20.091 Kriegsopfer. Davon gibt es 14.433 oder 71,8% Todesopfer auf der Seite der kroatischen Soldaten und Zivilisten (die gefallen sind, ermordert wurden oder auf andere Weise an den Folgen des Krieges starben); 1.658 oder 8,3% sind vermisste Soldaten und Zivilisten; annähernd 4.000 oder 19,9% sind Mitglieder serbischer paramilitärischer Einheiten und Zivilisten aus den vormalig besetzten Gebieten. Die direkten demographischen Verluste weisen eine unregelmäßige zeitliche und räumliche Verteilung auf und wirken sich zumeist ungünstig auf die Alters- und Geschlechtsstruktur der kroatischen Bevölkerung sowie ihre natürliche Erneuerung aus.